

Puzzelen met bronnen

Een selectie van bronnen buiten het bedrijfsarchief voor de ondernemersgeschiedenis (19de eeuw)¹

NELE BRACKE

Projectmedewerker Max Wildiersfonds (FWO-Vlaanderen)
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis – Universiteit Gent

HILDE GREEFS

Mandaat- en praktijkassistent

Vakgroep Geschiedenis – Universiteit Antwerpen

Van de meeste bedrijven heeft de historicus geen (of een onvolledig) bedrijfs- of familiearchief ter beschikking. Reeds menig onderzoeker wees op het belang van allerhande archiefbescheiden die, naast het bedrijfsarchief, van nut kunnen zijn. Ondernemers en ondernemingen zijn geen op zichzelf staande entiteiten: ze zijn op allerhande manieren en via allerhande kanalen verbonden met hun omgeving, met de samenleving en met de overheid, en hebben dus in diverse archieven sporen nagelaten. Recent publiceerde Patricia Van den Eeckhout een zeer gedegen en volledig overzicht van 'papieren' bronnen bij dewelke de historicus te rade kan gaan (Van den Eeckhout, 2002; Van den Eeckhout e.a., 1999).

Tot op heden wordt het belang van deze 'alternatieve' archiefbronnen wel erkend. Vaak dient het materiaal echter enkel ter aanvulling bij het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis. De mogelijkheden van de bronnen buiten het bedrijfsarchief reiken veel verder. Door de familiale structuur van een groot aantal bedrijven kunnen veel van de aanvullende of vervangende bronnen worden teruggevonden op naam van de ondernemer. Deze bronnen vormen dus een ideaal uitgangspunt voor het schrijven van een ondernemersbiografie, en – een stap verder – een ondernemersgeschiedenis.

In tegenstelling tot de Verenigde Staten heeft de ondernemersgeschiedenis, waarin de actieve en sturende rol van de ondernemer centraal staat, zich in België niet ontwikkeld tot een aparte tak van de geschiedschrijving. In de bedrijfsgeschiedenis is er in Europa en ook in België traditioneel wel een

¹ De tekst is de neerslag van een lezing gehouden op de studiedag 'Bedrijfsgeschiedenis en bedrijfsarchieven' op 8 november 2002. De tekst is uitsluitend bedoeld om een aantal bronnen die bruikbaar zijn voor de ondernemersgeschiedenis voor te stellen. Dezelfde bronnen kunnen eveneens worden gebruikt om een bedrijfsgeschiedenis-zonder-bedrijfsarchief te schrijven.

grote belangstelling voor de figuur van de ondernemer. Dit wordt onder meer verklaard door de dominante aanwezigheid van kleine familiebedrijven, waarin zakelijke en persoonlijke belangen nauw met mekaar verbonden zijn (De Goey, 1996, 41-44). In sommige bedrijfsgeschiedenissen komen de rol en de functie van de ondernemer, net als de beleidsbeslissingen en de redenen voor 'succesvol' ondernemerschap dan ook expliciet aan bod (bijvoorbeeld: Lis & Soly, 1987; Baetens, 1998; Scholliers, 1996).

Een echte doorbraak kwam er vanaf de late jaren 1980, toen de figuur van de ondernemer als het ware opnieuw werd ontdekt.² Het gebruik, de observatie en de analyse van kwantitatieve gegevens op een macro-niveau in de dominante economische geschiedschrijving, maakte het uitermate moeilijk om kwalitatieve veranderingen op te sporen en te verklaren.³ Het had tot gevolg dat de kennis van het economische handelen van individuen en van groepen individuen (op het micro- en meso-niveau) beperkt was. De institutionele benadering van A. Chandler, die gelijktijdig de theorievorming in het wetenschappelijke bedrijfshistorisch onderzoek bepaalde, werd eveneens bekritiseerd.⁴ Niet het team of de organisatie, maar de figuur van de ondernemer dient centraal te staan in het onderzoek. Individuen gebruiken immers organisaties als middel om bepaalde doelstellingen te verwezenlijken (Livesay, 1995, XVII). De te nadrukkelijke aandacht voor de grote ondernemingen werd zo ook in vraag gesteld, hoewel hun pioniersrol niet werd betwist. Er werd meer aandacht opgeëist voor de veel talrijkere kleine en middelgrote ondernemingen, die de brede onderlaag vormen van de economie (bijvoorbeeld: Müller, 1994; voor België bij Kurgan-Van Hentenrijk & Chadeau, 1990). Dit uit zich tevens in een sterk hernieuwde belangstelling voor het familiebedrijf, dat in specifieke sectoren, regio's en culturen bijzonder slagvaardig was (zie bijvoorbeeld in de verzamelbundel Jones e.a., 1993). Er werd eveneens gereageerd tegen de overdreven belangstelling voor de pioniersrol van de zogenaamde "*captains of industry*", die in de traditionele geschiedschrijving wel eens bestempeld werden als helden, met een bijna bovennatuurlijke wilskracht en inventiviteit (zie ook:

². In het Nederlands taalgebied wordt daarvoor vaak verwezen naar de boutade van Pim Kooij in 1993: "De ondernemer mag dus weer" (Kooij, 1993, 652; zie ook: Livesay, 1995, XVII).

³. Economisch historisch onderzoek werd, vooral tijdens de jaren 1960-1980, gedomineerd door onderzoek op macroniveau en door de toepassing van kwantitatief analytische modellen uit de neoklassieke economische school op de historische context. Aan de ondernemer werd geen of een erg bescheiden rol toebedeeld (Mokyr, 1985; zie ook: Klep, 1994, 63).

⁴. Vooral op de Amerikaanse bedrijfsgeschiedenis was de invloed van A. Chandler groot. Alle aandacht ging naar specifieke aspecten, zoals de bedrijfsstructuur en de omvang van de onderneming. Niet de figuur van de ondernemer, maar organisatorische efficiëntie staat in het onderzoek centraal (Chandler, 1962; 1977).

Vanhaute, 2003). Niet alleen industrieel, maar ook agrarisch en commercieel ondernemerschap; niet enkel grote, maar ook kleine ondernemingen; niet enkel vernieuwend, maar ook traditioneel; niet enkel succesvol, maar zelfs ook falend ondernemerschap; niet enkel zakenmannen, maar ook zakenvrouwen verdienen de aandacht van historici (zie bijvoorbeeld: Cameron, 1994, 411; Bots, 1997, 207; Van Molle e.a., 2001). De dominante visie op de ondernemer als een rationele, op zichzelf staande winst-maximaliserende individualist werd doorbroken. Het gedrag van de ondernemer laat zich niet louter verklaren door individuele motieven en wordt niet uitsluitend door economische factoren bepaald. Het dient ook sociaal en cultureel begrepen te worden (zie ook: Klep, 2001; Scholliers 2002, 347-349). De mogelijkheden van een geïntegreerde benadering zijn ruim. Ze uitten zich bijzonder sterk in het onderzoek naar de uitbouw, de werking en de rol van netwerken van relaties in de zakenwereld (bijvoorbeeld: Brown e.a., 1993). Het blikveld van historici, met interesse voor de figuur en het gedrag van de ondernemer, is door deze nieuwe trends aanzienlijk verruimd (De Goey & Devos, 2002, 67).

In België worden ze weerspiegeld in de verzameling van biografische informatie over belangrijke ondernemersfiguren, in al zijn aspecten, en in prosopografisch onderzoek naar ondernemerschap (bijvoorbeeld: Kurgan-Van Hentenrijk e.a., 1996; Devos, 1995; Greefs, 1998).

In deze bijdrage willen we op basis van een aantal concrete voorbeelden aantonen dat secundaire bronnen, zoals de legstukken van een puzzel, met elkaar gecombineerd kunnen worden om vat te krijgen op de ondernemer als individu, in zijn familie, bedrijf en omgeving. Door op deze manier 'te puzzelen met bronnen' kan niet alleen een bedrijfsgeschiedenis worden geschreven (of aangevuld), maar kan er ook aan ondernemersgeschiedenis (over een individuele *entrepreneur* of collectief) worden gedaan.

We streven geenszins volledigheid in de besproken bronnen en hun onderzoeksmogelijkheden na. De focus ligt op geschreven bronnen die tot stand kwamen na de bestuurlijke, administratieve en juridische reorganisatie die de Franse overheersing met zich meebracht.⁵ Iconografische bronnen en materiële relictten komen niet aan bod. De regelgeving van de overheid lag aan de basis van heel wat documenten die ons inlichten over de ondernemers

⁵ Het Wetboek van Koophandel van 1807 was voor onze doelgroep van cruciaal belang; verschillende van de behandelde bronnenreeksen zijn het resultaat van de bepalingen van dit wetboek (*Code*, 1807). Wie onder de bepalingen van het wetboek viel, is niet altijd helder geformuleerd. Vooral het streven naar winst en de speculatie op arbeid van anderen werd als criterium gehanteerd. Wat de ambachtslieden betreft, was er – ook voor tijdgenoten – heel wat onduidelijkheid (Van den Eeckhout, 2002, 115).

en hun bedrijf. Zowel de rijkdom van de behandelde bronnenreeksen – vooral bij gecombineerd gebruik – als de beperkingen worden aangetoond.⁶ Voor alle bronnenreeksen geldt dat de documenten niet voor elke ondernemer werden opgesteld, laat staan zijn bewaard. Bronnen zijn evenmin neutraal. Ontduikingen bij de aangifte van belastingen of erfenissen en niet gerealiseerde bouwaanvragen zijn bekende voorbeelden. Per item hanteren we een vast stramien: welke vragen willen we beantwoorden, welke bronnen gebruiken we, welke informatie geven ze en op welke manier kunnen andere bronnen worden aangesproken om leemten op te vullen? Ter illustratie brengen we concrete voorbeelden aan.

Terwijl de besproken bronnen over het algemeen bruikbaar zijn voor de hele negentiende eeuw, komen de gekozen voorbeelden uit het Antwerpen en Gent van de eerste helft van die eeuw. Door de keuze voor deze twee steden, plaatsen we ondernemers uit een typische havenstad en dienstencentrum als Antwerpen naast die in de industriestad Gent. Voor beide steden was de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw een sleutelperiode. Antwerpen ontwikkelde zich dankzij de heropening van de Schelde voor het rechtstreekse internationale zeeverkeer (1796) van een binnenhaven, sterk afhankelijk van bevoorrading via havensteden in Nederland, tot een havenstad van internationaal belang (Veraghtert, 1986; Lis, 1986a). De keerzijde van de medaille was dat dit gepaard ging met een snel proces van desindustrialisering, vooral treffend in de tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw bloeiende textielindustrie (Lis, 1986b). Enkel een aantal havengebonden of verwerkende industrieën, zoals de suikerraffinaderij en de tabaksverwerking, kwamen tot ontwikkeling. Ze werkten evenwel op kleinschalige en ambachtelijke wijze tot diep in de negentiende eeuw (Thijs, 1979; Houtman-De Smedt, 1980). Dit staat in scherp contrast met de snelle industrialisering in Gent, in het bijzonder in de textielnijverheid, vanaf het einde van de achttiende eeuw (Bracke, 2000). Dankzij technologische vernieuwingen in de katoenindustrie werd de stad één van de eerste industriële groeipolen op het continent, een ontwikkeling die haar de bijnaam 'Manchester van het Continent' opleverde. Deze 'eerste industriële revolutie' was echter geen onverdeeld succesverhaal: jonge ondernemers namen grote risico's, een aantal van hen ging – soms meermaals – failliet. De overvloed aan goedkope arbeiders die in moeilijke sociale omstandigheden woonden – een vruchtbare bodem voor epidemies en sociale onrust – en de beperkte

⁶ Voor een correct gebruik en interpretatie van de bronnen is het vaak nodig de wetgevende context waarin ze werden gemaakt te kennen. Hiervoor verwijzen we naar de publicaties van Van den Eeckhout (1980; 1999; 2002).

thuismarkt maakten de koopkracht in de regio te beperkt om het industrialiseringsproces ten volle te ondersteunen (Hannes, 1994).

1. DE ONDERNEMER EN ZIJN FAMILIE

Wie was de ondernemer, waar kwam hij vandaan en waar woonde hij?⁷ Uit welke familie stamde hij? Met wie huwde hij en werd daarbij een bewuste 'strategie' gevolgd? Voor bekende ondernemers of ondernemersfamilies vormen necrologieën en gelegenheidspublicaties uit de bestudeerde periode, naast hedendaagse biografische woordenboeken en genealogische naslagwerken, een belangrijke startbasis. Voor minder bekende ondernemers bieden de Almanakken, later Wegwijzers of adresboeken ('gouden gidsen' *avant la lettre*) een belangrijk aanknopingspunt.⁸ Hierin vinden we de naam en het adres van de ondernemer terug, informatie die gebruikt kan worden om onderzoek te verrichten in de bevolkingsregisters.

Ondanks hun invoering onder Frans bewind in 1795 zijn er pas vanaf 1846 gestandaardiseerde, op volkstellingen gebaseerde, bevolkingsregisters (Randraad, 1995). Voor de periode voor 1846 ontbreken de bevolkingsregisters vaak of zijn ze onvolledig. Er moet dan een beroep gedaan worden op (nominatieve) volkstellingen.⁹

In de bevolkingsregisters vinden we per gemeente, op basis van de woonplaats, een dynamisch overzicht van de verschillende verblijfplaatsen van de inwoners in die gemeente, alsook naam, voornaam, geslacht, leeftijd (in een latere fase geboortedatum), beroep, datum van in- en uitschrijving in de woning en eventuele opmerkingen, zoals de religieuze gezindheid. Naast het gezinshoofd komen ook andere bewoners van het huis aan bod: gezinsleden, maar ook inwonende personeelsleden – zoals dienstmeisjes en -knechten, gasten of bedienden –, tijdelijke bewoners of medehuurders. De

⁷ De hier gekozen voorbeelden betreffen mannelijke ondernemers. Vrouwelijk ondernemerschap komt aan bod in: Van Molle e.a. (2001).

⁸ Van overheidswege werden vanaf het Frans bewind – en soms vroeger – per departement (de latere provincies) en per stad, handige gidsen – zogenaamde adresboeken – uitgegeven waarin we niet alleen administratieve gegevens, maar ook informatie over ondernemers in de regio kunnen terugvinden. Voor Antwerpen, zie: *Almanach* (1806 e.v.); Van den Wyngaert (1820 e.v.); Ratinckx (1838 e.v.); voor Gent: *Almanach* (1808 e.v.); *Wegwijzer* (1770 e.v.). Daarnaast verschenen diverse – al dan niet eenmalige en al dan niet privaat uitgegeven – nationale en lokale, algemene en sectorale adresboeken waarin ondernemers werden opgenomen. Zie bijvoorbeeld: *Catalogus* (1820). Dergelijke adresboeken zouden vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw populair worden.

⁹ Deze tellingen komen aan bod in: Vrielinck (2000).

mobilititeit van het gezin in de stad (een verhuis naar betere en meer prestigieuze delen van de stad als teken van 'sociale promotie' en economisch succes of het tegenovergestelde), de samenstelling van het gezin (de herkomst van partner, de geboorte, het huwelijk en het overlijden van de kinderen), indicaties van de levensstandaard (aan de hand van het inwonende dienstpersoneel), een langdurig verblijf in het buitenland, net als definitievere vormen van uitwijking kunnen op basis van de bevolkingsregisters worden uitgetekend.

De volledigheid van de verstrekte informatie hing echter nauw samen met de ijver en nauwkeurigheid van de betrokken ambtenaren, wat lokale verschillen in de bruikbaarheid van de bevolkingsregisters met zich meebrengt. Zeker voor 1846 moeten bijkomende bronnen worden gebruikt om de gegevens aan te vullen en te controleren. Een combinatie met de 'statische' akten van de burgerlijke stand – sedert 1796 opgesteld bij geboorte, huwelijk en overlijden – vult de schets van de levensloop van de ondernemer en de leden van de familie aan, ten minste voor personen die binnen de landsgrenzen werden geboren, er huwden en overleden.¹⁰

De toestroom van buitenlandse zakenlieden vanaf het begin van de negentiende eeuw – handelaren te Antwerpen, bankiers in het Brusselse, industriëlen in Luik en Gent – is een bekend fenomeen. De bevolkingsregisters bewezen voor die wisselende bevolkingsgroep hun nut, temeer daar voor de eerste helft van de negentiende eeuw geen vreemdelingenregisters beschikbaar zijn (Stengers, 1992).¹¹ De registers staan niet alleen toe de datum van aankomst en plaats van herkomst vast te leggen. Ze werpen tevens een licht op migratorische fenomenen, zoals stapsgewijze migratie of '*city-to-city-flow*' en het demonstratie-effect van migratie op verwanten en bevriende zakenlui (vormen van zogenaamde '*chain migration*') (Hollen-Lees, 1994, 341). De registratie van de eventuele vertrekdatum was in de vroege bevolkingsregisters evenwel minder accuraat, zodat een combinatie met andere bronnen – bijvoorbeeld patentrollen (*cf.* infra) of adresboeken – aangewezen is.

¹⁰. Zowel de akten van de burgerlijke stand als de bevolkingsregisters werden door de gemeentelijke overheid bijgehouden en zijn bijgevolg in principe te vinden in het gemeentearchief. Lokale bronnen voor het historisch onderzoek komen uitgebreid aan bod in: Art & Vanhaute (2003).

¹¹. Vreemdelingenregisters werden aangelegd door de vreemdelingenpolitie in opdracht van de Veiligheidsdienst van het ministerie van Justitie. Chronologisch werd opgenomen wie in een stad aankwam, wanneer, waarom, vanwaar en met wie. De registers worden bewaard op gemeentelijk niveau, bijvoorbeeld in het Antwerpse stadsarchief voor de periode 1848-1914. Een kritische analyse van de bronnen voor de studie van migratie, zie: Stengers (1992).

Johan Mathias Gogel, een handelaar geboren in Frankfurt-am-Main, kwam volgens de bevolkingsregisters rond 1816 (kort na de opheffing van de Continentale Blokkade) in Antwerpen toe. Samen met zijn echtgenote en kinderen immigreerde hij vanuit de Zweedse havenstad Göteborg. Uit de geboorteplaats van de kinderen blijkt dat het echtpaar ook in Stockholm en Stralsund had vertoefd.¹² Heel wat buitenlandse zakenlui verbleven voor ze zich in Antwerpen vestigden in andere havensteden waar ze een leerperiode doorliepen of als zelfstandig handelaar opereerden (Greefs, 1995; Devos & Greefs, 2000, 107-116). Deze buitenlandse verblijven boden voor de internationale handel noodzakelijke contacten en waren tevens voor de loopbaan in de nieuwe thuishaven van belang. D. Lüning, een Zweeds koopman, leefde enkele jaren bij het gezin Gogel in. Uit de patentrollen en adresboeken blijkt dat ze in Antwerpen samen de handelsfirma Lüning, Gogel & co. oprichtten, gespecialiseerd in de handel met het Noorden, aanvankelijk zelfs vooral met Zweden.¹³ Vaak verbleven buitenlandse kooplieden in Antwerpen onder hetzelfde dak. De handelaren Josua Metcalf uit Leeds, Charles Tindal uit Schelmdorf en John Thompson uit Saint-Andrews, allen gespecialiseerd in de import vanuit Britse havensteden zoals Londen, Leeds en Liverpool, deelden in Antwerpen eveneens een tijdlang hetzelfde huis.¹⁴ Dergelijke gegevens zijn niet alleen voor de studie van migratorische fenomenen en individuele zakenmannen van nut. Ze wijzen tevens op vormen van hechte samenwerking tussen buitenlandse zakenlieden in de stad.

De bevolkingsregisters en akten van burgerlijke stand werpen ook een licht op de familiale samenstelling, vaak een bewuste (ondernemers)strategie om via het eigen huwelijk en het uithuwelijken van de kinderen '*connubium*' en '*commercium*' met elkaar te verbinden. De keuze van de partners, maar ook getuigen bij geboorten, huwelijken en overlijdens maken het mogelijk de ondernemers in een ruimere sociale groep te situeren. Ze laten zien in welke mate de ondernemersfamilies tot dezelfde maatschappelijke groep behoorden, mekaar kenden en met mekaar verwant waren.

Judocus Clemmen, geboren in Welden bij Oudenaarde in 1712, trok als jongeman naar Gent om er handel te drijven in lijnwaad. Hij huwde er in 1744 met Anna Theeus, dochter van een Gents koopman en richtte kort daarna één van de eerste katoendrukkerijen op. Judocus en zijn vrouw kregen dertien kinderen. De meesten daarvan huwden met kinderen van andere

¹². RAA, Bevolkingsregisters Antwerpen, 1815-1829, IV-3008.

¹³. Dit blijkt uit de de scheepsaankomsten of *Arrivages*. SAA, Bib, 3400, Arrivages.

¹⁴. RAA, Bevolkingsregisters Antwerpen, 1800-1815, 1815-1829. Hun handelsactiviteiten konden afgeleid worden uit: SAA, Bib, 3400, Arrivages, 1817.

katoenbaronnen. De Gentse textielondernemers vormden klaarblijkelijk een vrij gesloten sociale groep, wat voor gevolg had dat de meeste bedrijven op één of andere manier met mekaar verbonden waren. De zonen Clemmen – Joannes, Livinus, Petrus en Judocus jr. – zetten het familiebedrijf verder. De eerste drie bleven ongehuwd. Judocus jr. trouwde met Fransisca Poelman, dochter van een Gents katoenindustriële. De dochters Clemmen – Maria en Anna – trouwden met katoennijveraars. Maria, de oudste, huwde met François Speelman. Haar dochter, Maria Speelman, huwde op haar beurt met een katoennijveraar. Haar echtgenoot Englebertus De Hert stond aan het hoofd van het familiebedrijf De Hert en zoon, een geïntegreerde katoendrukkerij, -spinnerij en -weverij. Isidorus, de oudste zoon van Englebertus en Maria, zette het bedrijf van zijn vader verder. Hij trouwde met de rentenierster Maria Dedapper. Hun derde dochter, Hortensia (een achterachterkleindochter van Judocus Clemmen), zette de familietraditie verder. Zij trouwde in 1844 met katoenindustriële Camilius De Bast. Hij was de oudste zoon van Joseph De Bast, een... katoenbaron (De Langhe, 1959, 23-27, 31, 49-50).

2. BEDRIJF EN BEDRIJVGHEID

2.1. Het beroep van de ondernemer

Welke beroep(en) oefende een ondernemer uit? Combineerde hij diverse activiteiten? Blijkt uit deze combinatie dat de ondernemer diverse stappen van het productie- en handelproces verenigde of legde hij zich toe op één aspect uit de productieketen?

De bevolkingsregisters en de akten van de burgerlijke stand maken het mogelijk familiedynastieën te reconstrueren en een ondernemer sociaal te situeren. Beide bronnenreeksen bevatten eveneens beroepsaanduidingen, maar deze moeten met de nodige voorzichtigheid worden benaderd (Bracke, 2000, 214, 218). De registratie van het beroep was in geen van beide bronnen het hoofddoel, zodat we er vage, onvolledige en zelfs misleidende beroepsaanduidingen in terugvinden.¹⁵ Ook beroepsomschrijvingen in adresboeken en in fiscale bronnen – zoals gedwongen leningen en grondbelastingen – kunnen ons op het verkeerde been zetten, net als de volkstellingen die vanaf

¹⁵ Nog actieve ondernemers, bijvoorbeeld, kunnen in een overlijdensaangifte als particulier, grondeigenaar of rentenier vermeld staan.

de Franse tijd werden georganiseerd. Aangenomen wordt dat – zeker voor wat de tienjaarlijkse volkstellingen vanaf 1846 betreft – de beroepsaanduidingen maar in beperkte mate betrouwbaar en bruikbaar voor het onderzoek zijn (Bracke, 2000, 198-206; De Brabander, 1984). Ook al zijn de opgegeven beroepen interessant omdat ze weerspiegelen hoe de ondernemer in kwestie zich profileerde of door zijn omgeving professioneel werd geduid, een nauwkeurige omschrijving van de beroepsbezigheden geven ze niet.

De patentrollen, fiscale bronnen bewaard in de gemeentearchieven, vormen een uitstekend hulpinstrument om een gedetailleerder en nauwkeuriger beeld te bekomen van de economische activiteiten van de onderzochte figuur, zeker voor de eerste helft van de negentiende eeuw (voor nut, gebruik en wetgeving, zie: Vervaeck, 1962, 55-67; Balthazar e.a., 1961, 25-34; Van den Eeckhout, 1980, 82-100; Lemmens, 1988, 211-239; Hannes, 1965). In deze jaarlijks opgestelde lijsten van belastingsplichtigen zijn beroepsvermeldingen opgenomen die nauw aansloten bij de economische realiteit. De patentrollen, opgesteld sinds toepassing van het Franse decreet van 2 maart 1791, winnen aan informatieve rijkdom vanaf de wet van 11 februari 1816, die bepaalde dat voor alle economische deelactiviteiten – dus zowel voor hoofd- als voor nevenberoep(en) – patentrecht betaald moest worden.¹⁶

Jean Guillaume Smets werd tot de hervorming van de patentbelasting in 1816 uitsluitend in de hoogste categorie – in dit geval als bankier – in Antwerpen belast. Vanaf 1817 komt hij in de patentrollen voor als "négociant, faisant opérations de banque" én als uitbater van een loodwitfabriek en een suikerraffinaderij. Uit een speurtocht in een aantal industriële tellingen onder Frans bewind blijkt dat hij die bedrijven reeds aan het begin van de negentiende eeuw uitbaatte (*cf. infra*). Notities van scheepsaankomsten – onder Frans bewind in de krant *Journal du Commerce d'Anvers*, later in de zogenaamde *Arrivages* (*cf. infra*) – wijzen er tevens op dat hij reeds voor 1817 bij de maritieme handel betrokken was.¹⁷

Niet alleen het ontplooiën van gediversifieerde en sector overschrijdende activiteiten bij grotere ondernemers, ook reoriëntering kan uit de patentrollen worden afgeleid. Aangezien de patentbelasting jaarlijks moest betaald

¹⁶ Gecombineerde activiteiten in verschillende branches was geen uitzonderlijk fenomeen. Antwerpen telde bijvoorbeeld in 1827 ongeveer 66.000 inwoners, waarvan 6.189 patentplichtigen: bijna een derde betaalde patentbelasting voor twee of meer bedrijven. Indien men enkel zou rekening houden met de hoogst belaste activiteit dan zou dit betekenen dat 2.265 bedrijven worden genegeerd (Hannes, 1973, 63).

¹⁷ Voor de patentrollen. SAA, MA, 4789/1-48, I-1388; voor de scheepsaankomsten: Rubriek "Etat des Bâtimens français et étrangers entrés au port d'Anvers", in *Journal*, 1805; SAA, Bib, 3400, Arrivages.

worden, staat ze ons immers toe de beroepsloopbaan van een ondernemer doorheen de tijd te volgen. Op een hoger niveau weerspiegelen de voorkomende combinaties en verschuivingen vaak het wisselende belang van bepaalde sectoren in het economische leven van een gemeente of stad. Een meer systematische analyse van de bron maakt een vergelijking met gelijkaardige bedrijven in de stad en dus de studie van de positie van een ondernemer in zijn branche mogelijk.

P.J. Gevers, afkomstig uit een klein Limburgs dorp, begon zijn loopbaan te Antwerpen als kleinhandelaar-kruidenier zonder enig beginkapitaal (voor loopbaan, zie: Houtman-De Smedt, 1980, 305-309). Hij profiteerde van de gunstige economische conjunctuur in de Scheldestad en legde zich volgens de patentrollen tussen 1805 en 1822 op de groothandel toe. Een deel van het kapitaal vergaard in de handel, hoofdzakelijk de import van ruwe suiker, investeerde hij tevens in de suikerverwerkende nijverheid.¹⁸ Vanaf 1822 vinden we hem uitsluitend als nijveraar – in dit geval suikerraffinadeur – in de patentrollen terug. Als importeur van suiker treffen we hem in de scheepsaankomsten niet langer aan.¹⁹

De toegenomen bedrijvigheid in de Antwerpse haven aan het begin van de negentiende eeuw stimuleerde de vraag naar zeeverzekeringen. Het ontbrak de stad evenwel aan een gestructureerd verzekeringswezen. Handelaren en bankiers kwamen, zo blijkt uit de patentrollen, aan de dringende behoeften aan zeeverzekeringspapieren tegemoet. Zij werden, naast hun hoofdactiviteit als bankier of groothandelaar, bijkomend als commissiehandelaar in verzekeringen belast.²⁰ Door de concurrentie van buitenlandse verzekeringsmaatschappijen en de grote kapitaalbehoeften sloegen ze de handen in elkaar. Een groep internationaal opererende handelaren en bankiers stonden samen aan de wieg van de eerste Antwerpse naamloze vennootschap in de verzekeringsbranche, de Compagnie d'Assurances Maritimes et d'Incendie d'Anvers Securitas, opgericht in 1819 (Hannes & Laureyssens, 1966, 96-98). Hun bijkomende activiteit als commissiehandelaar in verzekeringen lieten ze na 1819 varen.

¹⁸ "Etat des Bâtimens français et étrangers entrés au port d'Anvers", in *Journal*, 1805 en 1810; SAA, Bib, 3400, Arrivages, 1817.

¹⁹ SAA, MA, 4789/1-86, II-1740, II-1813, II-566.

²⁰ Maritieme handelaren, zoals E. Cenie en L.C. Lemmé, en bankiers, zoals A. Cogels en J.J. Le Grelle, werden volgens de patentrollen in Antwerpen bijkomend als commissiehandelaren in verzekeringen belast. Deze activiteit was, zo blijkt uit de studie van het bankhuis Le Grelle, geen onverdeelde commercieel succes (Fremault, 1985, 195-198). Na 1819 lieten ze die activiteit varen.

Hoewel de patentrollen voor veel ondernemers een antwoord geven op de vraag welk(e) beroep(en) ze uitoefenden en in welke sector(en) ze actief waren, garanderen zij geen volledigheid. Zoals gezegd werd voor de wetswijziging van 1816 enkel de hoofdactiviteit belast. Bovendien genoten enkele groepen belastingvrijstelling, zoals bijvoorbeeld ambtenaren, en werden verscheidene zelfstandige beroepen sedert de wet van 22 januari 1849 niet langer aan de patentbelasting onderworpen, zodat we een groep – vooral ambachtelijke – ondernemers uit het oog verliezen (Van den Eeckhout, 2002, 133-135).

Afhankelijk van de initiatieven die de verschillende overheden terzake namen, kunnen we naast en aanvullend op de patentrollen gebruik maken van diverse rapporten, staten en tellingen met nominatieve lijsten van ondernemers werkzaam in een bepaalde gemeente of sector. Ook rapporten opgesteld door de plaatselijke Kamer van Koophandel kunnen worden gebruikt, hoewel zij vrij zelden nominatieve informatie over individuele ondernemers bevatten.²¹

Vanaf de Franse tijd werden door de nationale, departementale (later provinciale) en lokale autoriteiten diverse algemene en sectorale tellingen van de handel en/of de nijverheid georganiseerd (tenzij anders vermeld: Bracke, 2000, 160-187). Zowel na de annexatie bij Frankrijk, als bij de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden voelde de nationale overheid de behoefte om informatie over de nieuwe gewesten te verzamelen. Dit resulteerde onder meer in een "Etat des fabriques et manufactures" (1794), bedoeld om het recent gewonnen grondgebied in kaart te brengen en na te gaan hoe de rijkdommen uit het land konden worden gehaald zonder een volksofstand te ontketenen.

Op alle bestuurlijke niveaus wensten de overheden op crisismomenten informatie te ontvangen over de toestand van de handel en/of industrie, niet alleen om de situatie in te schatten, maar eveneens – althans in theorie – om op basis van de bekomen informatie gepaste maatregelen tegen de crisis te nemen. Opeenvolgende crises in de katoennijverheid lagen aan de oorsprong van tellingen als de "Enquête sur l'état des établissements de filature et de tissage de

²¹. De plaatselijke Kamers van Koophandel werkten mee aan diverse overheidsverslagen en stelden vanaf de jaren 1820 jaarlijkse rapporten op. De rapporten werden vanaf 1821 doorgезonden aan de gouverneur die ze overmaakte aan de Koning. De rapporten van de Kamer van Koophandel in Antwerpen, bijvoorbeeld, blonken uit in precisie en namen stelselmatig in omvang toe. Tot in 1835 gaat het om handgeschreven verslagen. Vanaf 1835 maakten ze deel uit van het jaarlijkse provinciaal verslag, sinds 1850 verschenen ze afzonderlijk in boekvorm (Veraghtert, 1976-1977, 78-85; Van Damme, 2002; 38-39, 56).

coton" in 1809, de katoentelling van 1816 te Gent en de "Enquête sur l'état des manufactures toiles peintes et tissus de coton" in 1806 te Antwerpen.²²

Naast de *ad hoc* 'crisistellingen' uitten diverse overheden de wens om een continue stroom aan informatie tot stand te brengen en dus op geregelde tijdstippen enquêtes te organiseren. Deze idee lag onder meer mee aan de basis van de prefectenverslagen of *Mémoires* uit de Franse tijd.²³ Vanaf 1846 nam het aantal occasionele tellingen af (zeker op nationaal niveau) en werden tienjaarlijkse industrietellingen (later ook handelstellingen) georganiseerd waarin alle sectoren en regio's van het land aan bod kwamen.

Zeker in de gemeentearchieven kunnen vroeg-negentiende-eeuwse tabellen worden teruggevonden waarin alle bedrijven – meestal uit één sector – in de gemeente zijn vermeld.²⁴ Bijkomend wordt melding gemaakt van gegevens zoals het aantal arbeiders, de productie en de grondstoffen. Op die manier kan de ondernemer worden gesitueerd binnen zijn beroepsgroep en worden vergeleken met zijn meest directe concurrenten. Hoewel de tellingen en enquêtes potentieel heel rijke bronnen zijn, moeten we rekening houden met vertekeningen die het gevolg zijn van de manier waarop en de omstandigheden waarin de bronnen werden opgesteld. De informatie werd verzameld door personen die geen rechtstreekse toegang hadden tot het bedrijf (vaak gemeentelijke ambtenaren en/of politiecommissarissen) of was afkomstig van de ondernemers zelf. Zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw koesterden deze laatste grote argwaan tegenover de tellingen. Zij vreesden dat de meegedeelde inlichtingen zouden worden gebruikt om de belastingen te verhogen of, bijvoorbeeld, hun concurrenten ten gehore zouden komen. Redenen genoeg dus om geen, onvolledige of misleidende informatie mee te delen. Dat de overheid in een aantal gevallen een beroep deed op de plaatselijke Kamers van Koophandel, die als publiekrechtelijke instellingen advies verstrekten, kon hier doorgaans weinig aan verhelpen.

Volgens een staat opgemaakt in september 1812 had Hubert Lousbergs in Gent een geïntegreerd katoenbedrijf met een spinnerij, weverij en drukkerij. In de tweede helft van 1810 viel de productie stil. Toen zij een jaar later werd hernomen ging alleen de drukkerij terug open.²⁵ Afgaande op de patentrollen

²² SAA, MA, 633/1 (2e).

²³ Faipoult (1960); D'Herbouville (1802).

²⁴ Provinciaal en nationaal vinden we vaker overzichtstabellen terug, waarin de individuele informatie per ondernemer niet altijd is overgenomen. De tienjaarlijkse tellingen die vanaf 1846 werden georganiseerd, resulteerden op nationaal vlak in publicaties waarin enkel geaggregeerde informatie is opgenomen. De individuele telfiches, waarop elke ondernemer informatie invulde voor zijn bedrijf, zijn slechts in een aantal gevallen in het gemeentearchief bewaard.

²⁵ SAG, Fonds K. Handel en nijverheid, 24, 1810-1811-1812.

zouden we kunnen concluderen dat de reeds eerder genoemde Jean Guillaume Smets voor 1816 enkel actief was als bankier en nadien zijn activiteiten uitbreidde naar de handel en de nijverheid. Dat dit alles echter enkel te maken had met de veranderende wetgeving op de patentbelasting blijkt uit de industrietellingen. Zowel Smets' suikerraffinaderij als zijn loodwitfabriek staan reeds in 1801 vermeld in een staat van fabrieken in het departement van de Twee Neten.²⁶

2.2. In het bedrijf: machines, productie en werkgelegenheid

Hoeveel mensen stelde een ondernemer te werk? Wat produceerde hij, met welke machines en op basis van welke grondstoffen? De antwoorden op deze en soortgelijke vragen geven een indicatie van het succes (of falen) van een ondernemer en zijn bedrijf. Ze maken ook een evaluatie van het gevoerde beleid mogelijk. Was de ondernemer een 'vernieuwer' die technologische innovaties in het bedrijf doorvoerde of voerde hij een expansief investeringsbeleid? Was een onderneming crisisgevoelig en ontsloeg een fabrikant zijn arbeiders zodra het minder goed ging? Schakelde een fabrikant snel over op nieuwe machines? We maken een onderscheid tussen bronnen die een zicht geven op het aantal arbeiders en machines, de hoeveelheid verwerkte grondstoffen en geproduceerde goederen enerzijds en bronnen die informatie verschaffen over de introductie van vernieuwingen anderzijds.

Als suikerraffinadeur betaalde P.J. Gevers patentbelasting op basis van het aantal pannen dat in zijn bedrijf in gebruik was. Voor andere sectoren gold het aantal tewerkgestelde arbeiders, het aantal werktuigen en stoommachines, de gebruikte grondstoffen of de geproduceerde eenheden als criterium. Een nauwkeurige studie van de patentwetgeving per sector is een vereiste.²⁷ De elementen, die de hoogte van de patentbelasting bepaalden, werden in de patentrollen opgenomen. Ze geven, afhankelijk van de gehanteerde criteria, een idee van de grootte en uitrusting van het bedrijf. De patentrollen zijn echter een fiscale bron, zodat met ontduiking van de kant van de ondernemer rekening gehouden moet worden.

²⁶. RAA, PA, J 222/B.

²⁷. Na de hervorming van de patentbelasting op 21 mei 1819 werd hiervoor een gids aangelegd die per beroep de manier van taxatie toelicht: *Liste* (1819).

Tellingen en enquêtes bevatten op gemeentelijk niveau per ondernemer of per bedrijf eveneens informatie over de omvang van de productie, de werkgelegenheid, de aanwezige (stoom)machines of de verwerkte grondstoffen (de gevraagde inlichtingen konden sterk verschillen van enquête tot enquête). De problemen die zich bij de patentrollen stellen, doen zich ook hier voor. Omdat het om informatie ging die de ondernemers uit schrik voor de belastingen of omwille van het bedrijfsgeheim niet graag vrijgaven, is de foutenmarge vermoedelijk aanzienlijk (zeker in het begin van de negentiende eeuw).

Volgens een staat van de suikerraffinaderijen in Antwerpen in 1842 werkten in het grootste bedrijf van J. Gevers drieëndertig arbeiders die samen jaarlijks anderhalf miljoen kilo ruwe suiker verwerkten. Enkel in het bedrijf van de concurrenten F. Spruyt en J. Elsen waren meer arbeiders tewerkgesteld. Bij de laatste werd jaarlijks 1,7 miljoen kilogram ruwe suiker verwerkt. J. Gevers had op dat ogenblik meer dan één bedrijf. Ook zijn broer Henri Gevers was als suikerraffinadeur actief. Van de tweehonderd vierenzeventig arbeiders werkzaam in achtentwintig suikerraffinaderijen in de stad werkte er bijna één op drie in de raffinaderijen van de gebroeders Gevers.²⁸ Ter zijde merkte Gevers op dat hij enkel door een aanpassing van de suikerwet kon verzekeren "qu'ils continuent d'employer leurs ouvriers". Hij verwees naar de heftige polemiek in de suikerwereld, ontstaan naar aanleiding van de systematische ondersteuning door de overheid van de lokale bietsuikerverwerking. Die tastte de concurrentiepositie van de bedrijven in Antwerpen, die geïmporteerde rietsuiker verwerkten, aan (Donnet, 1892, 33-47; Goossens e.a., 1995, 269).

Volgens de reeds geciteerde staat uit september 1812 stelde Hubert Lousbergs tijdens het eerste semester van 1810 vierhonderd wevers, acht drukkers en vierhonderd andere arbeiders te werk.²⁹ In de fabriek bevonden zich tweeënvijftig continu spinmachines, samen zesennegentig spullen, waarop tijdens de eerste helft van 1810 vijftienduizend kilo katoendraad werd gesponnen. De wevers en hun helpers bedienden vierhonderd weefgetouwen. In de drukkerij werden achtduizend stukken katoen bedrukt. Gedurende de tweede helft van 1810 lag de productie stil. Pas een jaar later werd ze hernomen, maar dan alleen in de drukkerij. Tien drukkers en tweehonderd andere arbeiders bedrukten toen zesduizend stukken katoen. Tijdens het tweede trimester van 1813 waren er maar twee katoendrukkers en honderd drieëntachtig arbeiders meer in dienst.³⁰ Zij vervaardigden vijftienduizend

²⁸ SAA, MA, Vergunningsplichtige inrichtingen, 18784.

²⁹ SAG, Fonds K. Handel en nijverheid, 24, 1810-1811-1812.

³⁰ SAG, Fonds K. Handel en nijverheid, 24, 1813.

stukken katoen. Ter vergelijking: volgens dezelfde telling leverde François Speelmans bedrijf op dat ogenblik drieduizend kilogram katoenen draad en negenhonderd stukken bedrukt katoen af. Hiervoor stelde hij dertien spinners, die de tweeduizend zeshonderd veertig spinnen tellende *mule jenny's* bedienden, eenendertig drukkers en tachtig andere arbeiders te werk. De tellingen beperkten zich niet tot het verstrekken van kwantitatieve informatie. In het bedrijf François Speelman fils werkten, volgens een opgave gedateerd op 1 maart 1816, honderd en acht spinners en – werd daarover gezegd – zij "rivalisent avec les meilleures fabriques étrangères".³¹ Over de zijdetwijnderij van de Jfr. Metdepenningen te Ekeren, nabij Antwerpen, was de berichtgeving in 1827 veel minder optimistisch. Het bedrijf, aangedreven door een watermolen, had dertig à veertig arbeiders in dienst, maar

"zedert ongeveer 10 à 12 jaren is de bewerking in den zelven toestand, terwijl in vroegere tijden dien wel bloeiender was".

Concurrentie van goedkopere Franse zijde en gebrek aan investeringen na het overlijden van hun vader werden, in een bijgevoegde brief, als verklarende elementen aangebracht.³²

Erfenisaangiften, notariële akten en hypotheekaangiften kunnen eveneens interessante informatie bieden over de inboedel van een bedrijf. In tegenstelling tot de patentrollen en de tellingen of enquêtes gaat het hier niet om seriële bronnen, maar om momentopnamen opgesteld, bijvoorbeeld, bij een overlijden of een transactie. Notariële akten kunnen op naam van de contractant(en) worden opgespoord in het notariaatsarchief. Een voorwaarde is wel dat de naam van de notaris waarbij de akte is verleden gekend is. Hoewel mensen vaak een beroep deden op dezelfde notaris of bepaalde sociale groepen in belangrijke mate klant waren van welbepaalde notariaatskantoren – het kantoor van J. Hanegraef en X.A. Gheysens bijvoorbeeld telde heel wat zakenlui onder het cliënteel in Antwerpen – was de keuze van een notaris vrij. Deze keuze kon onder andere worden bepaald door de tegenpartij. Bij de aankoop van een goed elders in het land of in het buitenland kon een beroep worden gedaan op een plaatselijke notaris.

Dit probleem stelt zich niet bij de registratiekantoren.³³ Akten of afschriften van akten kunnen er worden opgezocht op naam van de

³¹. SAG, Fonds K. Handel en nijverheid, 30.

³². RAA, PA, J 224/A.

³³. De archieven van de registratiekantoren, die tot op heden weinig werden gebruikt in het onderzoek, maken deel uit van de Administratie van BTW, Registratie en Domeinen. De documenten werden aangelegd vanuit het streven van de overheid sinds 1798 om op de

contractanten (of de overledene in het geval van een erfenisaangifte). De akten werden geregistreerd in formaliteitsregisters, die via alfabetische tafels op naam van de ondernemer (of vennootschap) worden ontsloten. Hypotheken werden geregistreerd bij hypotheekkantoren en zijn op een gelijkaardige manier toegankelijk. Bij de registratie van notariële akten wordt verwezen naar deze akte, met vermelding van de notaris, waarna de integrale tekst in het notariaatsarchief kan worden opgespoord.

Erfenisaangiften hebben als nadeel dat de erfgenamen roerende goederen uit de aangifte probeerden te houden om de successierechten zo laag mogelijk te houden. Voor roerende bezittingen was ontduiking een gangbare praktijk (Balthazar, 1971, 338). Bovendien werden roerende goederen bij erfenissen in rechte lijn tot 1 januari 1852 niet belast (Bonquet, 1971, 13 e.v.). Toen Emmanuel Christian Kreglinger, een Duitse koopman te Antwerpen, in 1813 overleed, werden de meubels en onroerende bezittingen in de erfenisaangifte geschat op een waarde van 17.329 frank. De waarde van zijn aandeel (negenendertig procent) in de handelsvennootschap G. & C. Kreglinger, die hij samen met zijn broer Georges leidde, bedroeg toen met een waarde van 153.928 frank het negenvoudige.³⁴ Ook na 1852 moeten delingen of erfenisaangiften, wat de roerende component betreft, met de nodige omzichtigheid worden benaderd: niet alleen ontduiking, maar bijvoorbeeld ook de aankoop van aandelen op naam van het bedrijf, zorgt ervoor dat we slechts een fractie van het kapitaal kennen. Guillaume Nottebohm, een maritieme handelaar te Antwerpen afkomstig uit Bielefeld, investeerde vanaf het einde van de jaren 1840 in aandelen van Antwerpse naamloze vennootschappen. Het handelshuis Nottebohm frères bezat aandelen van ten minste acht verschillende Antwerpse verzekeringsmaatschappijen en was aandeelhouder en lid van de beheerraad van minimum vier industriële vennootschappen en van twee scheepvaartmaatschappijen. In de deling bij overlijden is hiervan echter geen spoor te bekennen!³⁵

omloop van goederen indirecte belastingen te innen. Authentieke akten, afgesloten voor de notaris, dienden te worden geregistreerd, net zoals onderhandse akten, in vertrouwen afgesloten tussen de partijen, die slechts uitwerking hadden ten aanzien van derden wanneer ze werden geregistreerd. Ook erfenisaangiften moesten worden geregistreerd, evenals hypotheken (deze laatste bij hypotheekkantoren). Zie in het bijzonder: Bekers (1989); Bonquet (1971). Het archief van de Administratie van Registratie en Domeinen, dat zich in het Rijksarchief in Beveren-Waas bevindt, wordt momenteel beter toegankelijk gemaakt voor de onderzoeker.

³⁴ RAA, Successie en Aangiften. Vergelijk met Baetens, 1998, 26.

³⁵ RAA, N 11281, nr. 1141 en nr. 1194. De nominale waarde van de aandelen in verzekeringsmaatschappijen alleen bedroeg in 1869 64.000 frank. Dit blijkt uit de aandeelhouderslijsten van de verschillende verzekeringsmaatschappijen te Antwerpen, zoals teruggevonden in diverse documenten in: Ministerie van Buitenlandse Zaken Brussel, Handel en Industrie. Ook de schenkingen, die hij via testamentaire bepalingen, overmaakte aan protestantse

De Fransman Claude Gréban stortte zich, na zijn ontslag uit de prefectuur in 1803, op het zakenleven.³⁶ In 1808 begon hij met (mede-)financiering van zijn schoonbroer Norbert Van Aken een katoenweverij op de Gentse Coupure. In 1809 nam Gréban & Cie een katoenspinnerij in Oudenaarde over. In 1815 vervulde Gréban zijn bedrijf door in Evergem bij Gent een katoendrukkerij op de richten. De drukkerij en de spinnerij kwamen echter in moeilijkheden toen de Franse afzetmarkt na de aanhechting bij Noord-Nederland wegviel. Gréban richtte zich tot het provinciebestuur en verkreeg in 1817 een renteloze lening uit een speciaal fonds van de provincie ter ondersteuning van de industrie.³⁷ Als onderpand moest Gréban een hypotheek nemen op de gebouwen en de inboedel van de katoenspinnerij. Uit de beschrijving van de inboedel blijkt welke werktuigen in de fabriek aanwezig waren: voor het noppen van katoen:

"8 tables à battre, tables d'épluchage, 2 diables à dents de fer, 2 dito à vent, 1 dito à déchet";

in de kaarderij:

"1 manège avec les tambours, tables à naper, 4 cardes en gros montées de leurs plaques et rubans, 15 cardes en gros montées de leurs plaques et rubans, 13 doubles cardes en fin montées comme dessus, 3 étirages complets, pots en fer blanc des étirages"

en in de eigenlijke spinnerij:

"3 métiers en gros de 96 broches, 4 dito de 108 broches, 10 dito en fin de 228 broches, 3 dito de 240 broches, 24 dividoirs, panier, 1 presse avec grande table, 1 dito sans table, mais plus perfectionnée, 1 forge".

De lening betekende een financiële injectie in het bedrijf, maar in 1827 moest het toch de deuren sluiten.

kerken en armen te Antwerpen, petekinderen in binnen- en buitenland en zijn secretaris en overige personeelsleden, ter waarde van 191.500 frank vindt men in de verdeling niet terug. RAA, N 11281, nr. 1062.

³⁶ Hij huwde in 1802 met een dochter uit de Gentse zakenfamilie Van Aken. Wellicht gaat het om de familie Van Aken die in de *Wegwijzer* van de stad Gent vermeld stond als negocianten in koffie en wijn. *Wegwijzer* (1800; 1803; 1808).

³⁷ RAG, Fonds Schelddedepartement, 1042 (626/3) (Hoebeke, 1998, I, 137 en II, bijlage 12, 138).

2.3. De ondernemer: een vernieuwer?

Een ondernemersstrategie blijkt ten dele uit de wijze waarop een ondernemer omging met vernieuwingen. Behoorde een fabrikant tot de koplopers wat betreft het in gebruik nemen van nieuwe machines? Werden nieuwe technieken en procédés snel in het productieproces geïntroduceerd?

Voor industriële en ambachtelijke ondernemers kunnen we de expansie van het bedrijf, de mate waarin de ondernemer het machinepark vernieuwde en de snelheid waarmee hij nieuwe machines en technieken in gebruik nam – en de reacties van de buurt hierop – ten dele volgen in de dossiers van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke bedrijven. Vanaf 1810 waren gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke bedrijven verplicht een toestemming te bekomen voor de inplanting van het bedrijf of de verhuis ervan. Ook de ingebruikname van stoommachines werd vanaf het KB van 6 mei 1824 op een gelijkaardige wijze geregeld. Afhankelijk van de veronderstelde hinder die bedrijven bij de omwonenden teweeg brachten, werd een rangorde opgemaakt en moest een ondernemer zich tot de lokale, provinciale of nationale overheid – na 1863 tot de provinciale of gemeentelijke instanties – wenden voor het bekomen van een toelating (wetgeving: Devos, 1980; concrete studie: Verbruggen, 2003). Naarmate de regularisering toenam, werden de dossiers omvangrijker en gedetailleerder. De aanvraag moest gemotiveerd worden, het doel van de exploitatie gepreciseerd en de te gebruiken technische procédés toegelicht. In de dossiers vinden we tevens adviezen van verschillende instanties en eventuele klachten van buurtbewoners (de zogenaamde onderzoeken '*de commodo et incommodo*') terug. Met de invoering van het KB van 12 november 1849 was het tevens verplicht plannen van de inplanting van het bedrijf in de buurt, net als van de binneninrichting, toe te voegen, zodat we ons het bedrijf ook visueel kunnen voorstellen. Tussen de individuele aanvragen en dossiers treffen we regelmatig ook overzichten aan van de toestand van de industrie in bepaalde sectoren (*cf. supra*, bedrijf Gevers).

Een belangrijke beperking van deze bron is uiteraard dat enkel de vergunningsplichtige bedrijven en activiteiten erin terug te vinden zijn. Bovendien is het niet steeds zo dat alles waar een vergunning voor bekomen werd ook werd gerealiseerd. De bron informeert ons niet over de vraag hoelang dergelijke machines in het bedrijf waren opgesteld. De klachten van de omwonenden geven niet noodzakelijk een zicht op een reëel risico op overlast voor de buurt. Vaak zeggen ze evenveel over wat als hinderlijk werd ervaren of over (verdoken) pogingen van andere ondernemers om concurrenten uit de buurt te houden. Een voordeel van de vergunningsdossiers is dat we er, in

tegenstelling tot in de patentrollen, ook informatie over kleine ambachtslieden en nijveraars, zoals bakkers en beenhouwers, terugvinden.

De vergunningsdossiers voor stoommachines illustreren het 'oprukken' van stoomkracht in de Gentse textielindustrie. In 1824 verleende de provinciegouverneur aan Felix de Hemptinne de toestemming om in zijn reeds in gebruik zijnde katoenspinnerij in de Gentse Molenaarstraat een stoomwerktuig te installeren. Geen enkele van de omwonenden had tegen de vraag van De Hemptinne verzet aangetekend. In datzelfde jaar hadden J. Demoor en P. Tielman minder geluk. Hun aanvraag om een stoomwerktuig in te richten in een katoenspinnerij in de Burgstraat werd van de hand gewezen. De omwonenden hadden geprotesteerd tegen de vestiging van dergelijke machine in hun buurt en ook de stad bracht een negatief advies uit voor het oprichten van een stoommachine in "eene der voornaamste straten der stad".³⁸ Vier jaar later, in 1828, vroeg en kreeg Felix de Hemptinne opnieuw de toelating om een stoommachine te installeren, ditmaal in zijn katoendrukkerij in de Vogelenzangstraat in Gent.³⁹ Ook nu had niemand bezwaar aangetekend tegen De Hemptinnes plannen en bovendien werd het gebouw geschikt gevonden om zonder hinder een stoomwerktuig te huisvesten. Volgens het uitgebrachte advies moest er wel een hoge schoorsteen worden opgetrokken en mocht enkel een stoomwerktuig van lage druk in gebruik worden genomen.

De suikerraffinaderijen in Antwerpen daarentegen werkten hoofdzakelijk op een ambachtelijke wijze. Jean Baptiste Huysmans was de eerste suikerraffineur in de Scheldestad die stoomkracht aanwendde. Bij de oprichting van de naamloze vennootschap Raffinerie Anversoise in 1835, de eerste naamloze vennootschap in de branche, meldde hij, dat ruwe suiker zou verwerkt worden "par des procédés nouveaux".⁴⁰ Er werd een stoommachine van acht PK geplaatst.⁴¹ Drie jaar later echter was de maatschappij ontbonden; de stoommachine buiten gebruik gesteld.⁴² Aangespoord door de concurrentie, vroegen de gebroeders Gevers in 1836 eveneens de toelating voor het plaatsen van een

³⁸. SAG, Fonds K Handel en nijverheid, 72, 1824.

³⁹. SAG, Fonds K Handel en nijverheid, 72, 1828.

⁴⁰. Trioen (1839, deel 1, 398-401).

⁴¹. SAA, MA, Vergunningsplichtige inrichtingen, 18793/2; RAA, PA, L 208/B.

⁴². Blijkens het rapport van de Kamer van Koophandel: *Exposé* (1839, 185). De ontbinding van de maatschappij kadert in de gewijzigde concurrentiepositie van de Antwerpse suikerraffinaderijen. De exportmogelijkheden werden beperkt, toen in 1837 in het Zollverein een nieuw douanetarief werd ingevoerd, waardoor lompensuiker, een half-afgewerkt product, werd behandeld als een afgewerkt product. De crisis werd versterkt door de verhoging van de invoerrechten op ruwe suiker van overheidswege, om de inlandse bietsuikerproductie te beschermen (Thijs, 1979, 43-44).

stoommachine. Die zou gebruikt worden voor het koken van suiker, maar was met twee PK onvoldoende krachtig om het productieproces in gunstige zin te beïnvloeden.⁴³ Volgens een rapport uit 1846, was het – ondertussen nieuwe – suikerbedrijf van J.B. Huysmans het enige in Antwerpen dat met stoommachines was uitgerust.⁴⁴ Er was voor 1850 weinig sprake van innovatief ondernemerschap in de voor export werkende suikerindustrie in de Scheldestad. De gebroeders Gevers opteerden door het aankopen van diverse bedrijven voor expansief ondernemerschap. Ze breidden met succes de productie uit, zonder veranderingen of vernieuwingen in de productiemethode (Wilken, 1979, 60-61).

Zicht op de innovatieve kracht van een ondernemer krijgen we ook door de bronnen met betrekking tot uitvindingsbrevetten, fabrieks- en handelsmerken, en industriële tekeningen en modellen te gebruiken (Bracke, 2000, 268-275). Deze vormen van 'intellectuele eigendom' konden worden beschermd door zich bij de overheid kenbaar te maken als eigenaar of uitvinder. Dit laatste kwam, zeker in de industrie, relatief weinig voor. De meeste uitvindingen werden gedaan in dienst van een bedrijf en stonden bijgevolg op naam van dat bedrijf (of van de ondernemer).

De wetgeving op de uitvindingsbrevetten (waartoe ook verbeterings- en invoerpatenten werden gerekend) werd in 1817 geregeld. 'Uitvinders' konden bij de gemeente een dossier indienen met daarin informatie over de aanvrager (soms zelfs met vermelding van diens intellectuele en sociale achtergrond), het bedrijf (ligging, productie, aantal arbeiders, afzetmarkt) en het aangevraagde patent (beschrijving van een techniek of machine, met inbegrip van tekeningen). Uiteindelijk was het de minister van Binnenlandse Zaken die het patent toekende en de gemeente die de aanvrager hiervan op de hoogte stelde. In geval van een positief advies werd een patentomschrijving opgesteld waarin de stand van het onderzoek op het terrein waarop de aanvraag betrekking had, de algemene doelstellingen van de uitvinding, de pogingen om tot het gewenste resultaat te komen, evenals een uitgebreide en technische beschrijving van het patent (met tekeningen en plans) werden opgenomen. Toegekende brevetten werden bekend gemaakt in het *Mémorial administratif* van de provincie, vanaf 1841 in het *Bulletin du musée de l'industrie* en in private publicaties. De houder van een brevet diende jaarlijks een taks te betalen en verkreeg in ruil gedurende vijf of tien jaar het alleenrecht op een uitvinding. De patenthouder had het recht aan derden een licentie te verlenen om een gebrevetteerde uitvinding te gebruiken.

⁴³ RAA, PA, L 209/B.

⁴⁴ SAA, MA, Vergunningsplichtige inrichtingen, 18.787/2.

Uitvindingen waarvan het brevet verviel, verschenen jaarlijks in het *Belgisch Staatsblad*.⁴⁵ 'Industriële creaties' konden ingevolge een wet uit 1806 worden beschermd door een industriële tekening of model te deponeren bij de griffie van de werkrechtshouders. Kooplieden of fabrikanten die als eersten een merk gebruikten, konden dit krachtens een decreet uit 1809 beschermen door een model van het handels- of fabrieksmerk neer te leggen bij de Rechtbank van Koophandel (Viaene, 1992). De informatie in de aanvraagdossiers is vergelijkbaar met die in de aanvragen voor uitvindingsbrevetten. De dossiers moeten echter niet worden gezocht op gemeentelijk niveau, maar in gerechtelijke archieven.⁴⁶

Hoewel de uitvindingsbrevetten, fabrieks- en handelsmerken, en industriële tekeningen en modellen ons informeren over het vernieuwend elan dat uitging van een bedrijf of ondernemer, zeggen ze niets over het succes, de mate van toepassing of de graad van verspreiding. In het geval van de uitvindingsbrevetten en industriële tekeningen kwam het bovendien voor dat er geen bescherming werd aangevraagd om geen ruchtbaarheid te geven aan een uitvinding of creatie.

Het bedrijf Poelman fils & Vervaecke, gevestigd in de Sint-Pietersnieuwstraat te Gent, verkreeg op 23 februari 1825 een uitvindingsoctrooi voor een periode van tien jaar voor de "fabricatie van staale en kopere weefkammen".⁴⁷ Op 1 april van hetzelfde jaar werd de uitvinding daadwerkelijk in gebruik genomen. Werktuigenconstructeur Huyttens-Kerremans – van het atelier Phoenix – woonachtig in de Zonnestraat in Gent verkreeg op 20 januari 1824 voor tien jaar een octrooi voor een "Schotze wending-machine, Schotze weeping, Schotze dressing, Schotze getauwen, natweverij van hoerock" (wellicht ging het om invoerpatenten). Deze machines werden in de loop van 1824 en 1825 in verscheidene Gentse textiel fabrieken in gebruik genomen. Het uitvindingsoctrooi voor blekerijen dat eveneens op 20 januari 1824 werd afgeleverd daarentegen werd in 1827 nergens toegepast. In 1828 bekam Huyttens-Kerremans een vijfjarig uitvindingsbrevet

"pour un procédé propre à améliorer les bancs à broches en gros et en fin, ainsi que toute autre mécanique travaillant à ailettes".

⁴⁵. Vervallen uitvindingsbrevetten zijn ook opgenomen in *Analyse* (1845, herhaaldelijk aangevuld).

⁴⁶. De publicatie van de uitvindingsbrevetten maakt dat deze gemakkelijk op systematische wijze te onderzoeken zijn; het archief vertoont op dit vlak leemten.

⁴⁷. Alle voorbeelden komen uit: SAG, Fonds K. Handel en nijverheid, Briefwisseling betreffende octrooien en brevetten.

Dit brevet verviel op 20 juli 1833.⁴⁸

Met de meest moderne producten en de meest innoverende technieken van een ondernemer maken we kennis in de bronnen die voortvloeiden uit de tentoonstellingen, met de daaraan gekoppelde wedstrijden, die in de loop van de negentiende eeuw werden georganiseerd om de industrie te promoten en de verspreiding van nieuwe technieken te stimuleren. In de archieven van de nationale, provinciale of gemeentelijke overheden die de tentoonstelling organiseerden en/of de exposanten selecteerden (vaak de gemeenten en de lokale Kamers van Koophandel) zijn lijsten van deelnemers, geëxposeerde producten en producenten die op de tentoonstelling in de prijzen vielen te vinden. Aan tentoonstellingen, wedstrijden, exposanten en prijswinnaars werd in diverse uitgaven ruime ruchtbaarheid gegeven: ze zijn terug te vinden in het *Mémorial administratif* van de provincie, vaak ook in het *Gemeentebled* en zeker in de tentoonstellingscatalogus.⁴⁹

In Gent vond in 1802-1803 een tentoonstelling plaats van nijverheidsproducten en kunstwerken uit het Schelvedepartement, in 1820 een algemene nijverheidstentoonstelling en in 1823 een tentoonstelling van zijde en inlandse zijdeproducten. Op de Gentse nijverheidstentoonstelling van 1820 waren exposanten uit heel het land en zelfs uit het buitenland aanwezig. Belgische ondernemers namen op hun beurt deel aan tentoonstellingen in buitenland (zoals die in Parijs in 1802 en 1819). In 1820 vielen diverse Gentse bedrijven in de prijzen.⁵⁰ Het katoenbedrijf van de gebroeders De Smet won een gouden medaille. F. Claes, producent van sulferzuur en de katoenfabrikanten Felix de Hemptinne, J. Rosseel, De Vos-Bauwens en A. Voortman werden bekroond met een zilveren medaille. Een bronzen medaille was weggelegd voor lijmfabrikant J.-B. de Clercq-Labaut en de kantschool van de Blauwe Meisjes.

2.4. Het onroerend patrimonium

Waar was het bedrijf gevestigd? Hoe en wanneer werd een bedrijfspand verkregen, verbouwd of uitgebreid? Investeerde de ondernemer ook in andere vormen van onroerend goed, bijvoorbeeld als vorm van belegging?

⁴⁸ *Belgisch Staatsblad*, 6 januari 1839; overgenomen in *Mémorial* (1839, 45, 93-94).

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld: *Expositions* (1835); Faure (1836).

⁵⁰ *Liste* (1820).

Om investeringen in bedrijfsuitrusting – de aankoop van bedrijfsgebouwen, pakhuizen en dergelijke – en de verwerving van huizen, gronden of landerijen te bestuderen, kunnen diverse bronnenreeksen worden aangesproken. We beperken ons tot het notariaatsarchief en het archief van de registratiekantoren, waar in belangrijke mate complementaire bronnen te vinden zijn (*cf. supra*).⁵¹

Het aankopen van onroerende goederen is niet de enige wijze om in het bezit van onroerend goed te komen: schenkingen, erfenissen, de inbreng van onroerende goederen bij het huwelijk, net als nieuwbouw kunnen een manier van verwerving zijn.

Aangiften bij nalatenschap, net als delingen bij overlijden, bevatten vrij nauwkeurige inlichtingen over de onroerende bezittingen van de gestorven ondernemer (het is moeilijk onroerende goederen te verbergen om er geen successierechten op te moeten betalen). Bij uitvoerige delingen werd soms een korte historiek van het goed in kwestie opgenomen, waaruit blijkt wanneer en hoe het in het bezit van de ondernemer of zijn familie kwam. De aankoop van onroerend goed was vaak een strategie om een deel van het kapitaal veilig te stellen en zo de familie stabiliteit te bieden ver weg van de onzekerheid van de handel of de nijverheid. Het kon ook een middel zijn om aanzien en status te verwerven.

Uit de deling opgemaakt bij het overlijden van suikerraffinadeur P.J. Gevers te Antwerpen in 1855 blijkt dat zijn onroerend bezit ruim 485.000 frank waard was: meer dan zeventig procent van het onroerend bezit was in suikerraffinaderijen en magazijnen belegd, met andere woorden in onroerende goederen in het verlengde van zijn activiteit als nijveraar.⁵² Via de registratiekantoren en de notariële akten kunnen we de investeringspolitiek van de ondernemer veel nauwkeuriger volgen, temeer daar de panden die voor het overlijden waren verkocht niet in de deling bij overlijden terug te vinden zijn. Gevers werkte zich sinds 1812 op van minderheidsparticipant in twee door bankiers en handelaren financieel ondersteunde suikerverenootschappen tot volledige eigenaar. In 1826 werd hij voor het eerst de enige eigenaar van een suikerraffinaderij in de Brilstraat. Een jaar later investeerde hij samen met zijn broer Henri Gevers en een koopman uit Temse, Antoine Spruyt, in een raffinaderij in de Kaasstraat. In 1832 trok Antoine Spruyt zich uit de firma terug en werd de suikerraffinaderij door de beide broers onder de firmanaam Gevers frères beheerd. Het kapitaal dat Gevers als ondernemer

⁵¹. De mogelijkheden van het kadaster en de bouwaanvragen komen onder meer aan bod in: Bracke (2000, 231-241); Charles (1996, 287-326); Verhelst (1982); Zoete (1979).

⁵². RAA, N 10839, nr. 95. Voor loopbaan van de ondernemer, zie ook: Houtman-De Smedt (1980, 305-309).

vergaarde, werd in grote mate geherinvesteerd in de nijverheid. Het bedrijf in de Kaasstraat werd in 1834 en 1836 en opnieuw in 1842 met de aankoop van drie panden uitgebreid. In 1853, dertien jaar na het overlijden van zijn broer, verkocht P.J. Gevers zijn derde part in de raffinaderij aan de twee zonen van zijn broer. In hetzelfde jaar werd hij, samen met zijn zoon Charles als minderheidsparticipatant, eigenaar van een grote raffinaderij in de Lepelstraat, die in 1850 gezamenlijk met de bankier P.J. De Caters was aangekocht. Door onenigheid tussen de partners trok P.J. De Caters zich in 1853 terug.⁵³ Gevers legde zich vooral toe op de aankoop van bedrijfsgebouwen. Het burgershuis in de Venusstraat te Antwerpen, dat zijn gezin sinds 1832 bewoonde, was bijvoorbeeld nog niet afbetaald bij zijn overlijden.

Het onroerende bezit van de handelaar Guillaume Nottebohm was bij zijn overlijden het dubbele waard van het bezit van Gevers.⁵⁴ Zijn investeringsbeleid verschilde in belangrijke mate. Vanaf de jaren 1820 groeiden Nottebohms commerciële activiteiten aanzienlijk. Zoals vele buitenlandse handelaren opteerde hij er in eerste instantie voor zijn kapitaal mobiel te houden en ten dienste te stellen van zijn handelsactiviteiten. In de jaren 1820 investeerde hij slechts 48.952 frank in onroerende goederen, voornamelijk in de aankoop van een woonhuis met pakhuis.⁵⁵ Tijdens het daarop volgende decennium daalde het in vastgoed geïnvesteerde kapitaal tot 10.000 frank. Vanaf de jaren 1840 veranderde Nottebohm van koers: hij kocht aandelen van Antwerpse naamloze vennootschappen en ook de investeringen in onroerende bezittingen stegen. Tijdens dat decennium kocht hij voor 203.400 frank onroerende goederen aan. Die aankopen waren ook gericht op het vergroten van het prestige van hem en zijn gezin. Daartoe behoorde de aankoop van een buitenhuis in Berchem in 1842, een investering die P.J. Gevers nooit had gedaan.

2.5. De bedrijfsstructuur

De structuur van een bedrijf zegt veel over de ondernemer. Stond hij alleen in voor de bedrijfsleiding of werd hij geholpen door partners? Met wie werkte de ondernemer samen: met familieleden of met derden (zakenpartners,

⁵³ RAB, Hypotheekkantoor Antwerpen, Registers van Overschrijving, reeks 75, volume 354, nr. 48; RAA, N 7480, nr. 5369; N 7486, nr. 6203. Zie ook: Houtman-De Smedt (1980, 306-307).

⁵⁴ RAA, N 11281, nr. 1141 en nr. 1194.

⁵⁵ RAB, Hypotheekkantoor Antwerpen, Registers van Overschrijving, reeks 75, volume 78, case 362.

vennoten)? Veranderde of behield hij de oorspronkelijke structuur? Was hij enkel actief in zijn bedrijf of was hij als beheerder of aandeelhouder bij diverse ondernemingen betrokken?

Sinds de introductie door Napoleon van het Wetboek van Koophandel in 1807 bestonden drie types van samenwerking tussen vennoten. De eerste, en ook oudste vorm, was de vennootschap onder gemeenschappelijke naam of vennootschap onder firma, een samenwerkingsverband tussen twee of meerdere personen, waarbij elke partner verantwoordelijk was voor alle engagementen ongeacht de verschillen in kapitaalsinbreng. Aan het andere eind van het spectrum stond de naamloze vennootschap, in het bezit van aandeelhouders die snel en makkelijk hun aandelen konden verhandelen of overdragen, en het beheer overlieten aan beheerders en commissarissen. Bij een soort tussenvorm, de zogenaamde commanditaire vennootschap, werd een onderscheid gemaakt tussen slapende partners die in kapitaal voorzagen en enkel verantwoordelijk waren voor de som van hun investering en de actieve partners die het beheer effectief in handen namen. Alleen de naam van de laatste moest in de firmanaam worden opgenomen.⁵⁶

Naamloze vennootschappen konden uitsluitend door authentieke akte – met andere woorden door tussenkomst van een notaris – worden opgericht. Andere vennootschapscontracten werden via de tussenkomst van een notaris, maar ook onderhands – in een sfeer van vertrouwen – afgesloten. De registratiekantoren, waarin we zowel verwijzingen naar authentieke als naar onderhandse akten terugvinden, zijn dan ook van een onschatbare waarde. Een uittreksel van het vennootschapscontract moest, binnen een termijn van twee weken, eveneens neergelegd worden op de griffie van de Rechtbank van Koophandel. Gezien ondernemers er niet alleen vennootschapscontracten deponeerden, maar ook bijvoorbeeld huwelijkscontracten of betwistingen zijn de archiefbescheiden van deze instantie – indien ze bewaard gebleven zijn, wat in Antwerpen voor de eerste helft van de negentiende eeuw door de brand in de beurs in 1858 niet het geval is – van grote waarde voor de onderzoeker (Devos, 1998).

In de vennootschapsakten werden, naast de bedrijfsnaam en de oprichtingsdatum, ook de statuten, de aard van de vennootschap, de oprichters en/of eerste beheerders en de handels- of nijverheidsactiviteiten vermeld.

In tegenstelling tot de andere vennootschapsvormen was de oprichting van NV's, evenals elke statuutswijziging, tot 1873 onderworpen aan de goedkeuring van de regering. Het ministerie van Buitenlandse Zaken was

⁵⁶ *Code* (1807, 82-86 (art. 18-50)). Zie ook: Laureyssens (1990, 158-159); Stevens (1995); Van Hooydonk (2002); Van den Eeckhout (2002, 119-122).

verantwoordelijk voor de beoordeling van de dossiers.⁵⁷ Wanneer een aanvraag gunstig werd beoordeeld, werd dit bekrachtigd door een KB, dat samen met de statuten van de NV werd gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* en uitgehangen in de Rechtbank van Koophandel. Ook andere uitgegeven bronnen, zoals de naslagwerken van L. Trioen en A. Demeur, zijn uitermate handig om de statuten van naamloze vennootschappen opgericht in België op te sporen.⁵⁸

De aanvraagdossiers, op naam van de NV, bevatten informatie over de vennootschap zelf, waaronder de statuten, de algemene vergadering, de jaarlijkse balans, de winstverdeling, de beheerders en de aandeelhouders met vermelding met hun aandelen (dit in tegenstelling tot de notarisakte waarin zelden een lijst van aandeelhouders en een verdeling van de aandelen is opgenomen). De dossiers werden verder aangevuld met correspondentie en interne nota's over de aanvraag, de uiteindelijke beslissing van de regering en soms ook adviezen van bijvoorbeeld de Kamer van Koophandel. Aangezien ook opeenvolgende statuutswijzigingen door de regering moesten worden goedgekeurd, is het mogelijk veranderingen in de statuten en wisselingen in het aandelenpakket van een vennootschap gedurende een langere periode te volgen. Onderzoek in verschillende dossiers maakt het mogelijk de aandelenportefeuilles en bestuursmandaten van een ondernemer te bestuderen.

Uit een gecombineerde analyse van meerdere dossiers blijkt dat Antwerpse groothandelaars en bankiers hun groeiende financiële middelen vanaf de jaren 1840 en meer nog in de jaren 1850 belegden in aandelen. Om de risico's te spreiden hadden ze vaak aandelen van verschillende Antwerpse NV's in portefeuille. Handelaar Guillaume Nottebohm kocht vanaf de late jaren 1840 aandelen van maar liefst minstens veertien verschillende naamloze vennootschappen in diverse sectoren (*cf. supra*)!

Op de snelle introductie van de naamloze vennootschapsvorm in de verzekeringsbranche en enkele initiatieven in de bank- en scheepvaartsector na, bleef het eenmansbedrijf, familiebedrijf of een vennootschap met twee of drie partners in Antwerpen gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw de regel (Greefs, 1998, 436-440). Zelfs in de suikerbranche, die een belangrijk exportproduct genereerde, kwamen NV's, op een vroege, maar mislukte poging in 1835 na, voor 1850 niet voor (*cf. supra*). Ook in Gent

⁵⁷. Deze dossiers worden bewaard in het Bestand handel en industrie (onder Naamloze Vennootschappen) van het ministerie van Buitenlandse Zaken.

⁵⁸. Trioen (1839); Demeur (1859, met supplementen tot 1873). Voor de industrie: Laureyssens (1975b) (op basis van de aanvraagdossiers).

behielden de meeste industriële ondernemingen vooralsnog hun familiale karakter. Dit in tegenstelling tot in Wallonië, waar steeds grotere investeringen nodig waren in de steenkool- en metaalsector. Bedrijven werden samengesmolten en familiebedrijven werden omgevormd tot naamloze vennootschappen, op initiatief en met een sterke participatie van de Brusselse gemengde banken (zie onder meer: Laureyssens 1975a; Van der Wee, 1982; Houtman-De Smedt, 1997). In Gent bleef de inbreng van de bankwereld in de industrie beperkt. Rond het midden van de negentiende eeuw telde Gent negen NV's, waaronder de gemengde vlasfabriek Société linière gantoise.

De Société linière gantoise werd opgericht bij akte van 27 maart 1838 (KB van 6 april 1838) (Laureyssens, 1975b, 502-503). Naast in hoofdzaak Gentse handelaars en fabrikanten bezaten de Banque de Belgique en John Cockerill aandelen in de NV (Hoebeke, 1983, II, 105). De eerste beheerders waren Jean-Baptiste Voortman, Edouard Coppens en Albert Van Hoobrouck de Fiennes. Zowel Voortman als Coppens waren op dat moment reeds actief in de katoennijverheid en breidden door hun participatie in de Société linière hun belangen in de textielnijverheid uit naar de vlasverwerking. Van Hoobrouck was grootgrondbezitter, maar had ook belangen in de transport- en banksector. Vanaf 1836 trad hij op als commissaris van de Chemin de fer Sambre et Meuse en vanaf 1841 was hij tevens beheerder van de Banque des Flandres. Van Hoobrouck en Coppens waren politiek actief, de eerste als volksvertegenwoordiger voor de katholieke partij, de laatste als provincie- en gemeenteraadslid. Coppens was daarnaast ook ondervoorzitter van de Werkrechersraad.

Ook voor familiebedrijven kan het opsporen van vennootschapscontracten heel wat van de gevolgde beleidsbeslissingen ontluisteren (zie bijvoorbeeld: Kurgan-Van Hentenrijk & Chadeau, 1990).

In 1797 richtten twee broers uit Karlsruhe, Georges en Christiaan Kreglinger, de handelsfirma G. & C. Kreglinger te Antwerpen op. Om de evenwichten tussen de twee familietakken te vrijwaren, gebruikten de broers een uitgekiende strategie. De weduwen én familierelaties (buiten het kerngezin) speelden daarin een belangrijke rol. Reeds in 1807 werd Charles Scheibler, gehuwd met Marie Troistorff, een zus van de echtgenote van Christiaan Kreglinger aangetrokken om als leerjongen school te lopen in het bedrijf. Na het plotse overlijden van Christiaan Kreglinger in 1813, op eenenveertigjarige leeftijd, werd Scheibler vennoot in de zaak. Met het overlijden van Georges in 1821 berustte de leiding van de zaak volledig in zijn handen – de zonen van de stichters waren allen nog minderjarig – zodat om het evenwicht te bewaren opnieuw naar een Kreglinger moest worden

gezocht. Ook dit was voorbereid: sinds 1807-1808 was Joseph Mathieu Kreglinger, een neef, als leerjongen in dienst genomen. Hij werd in 1822 eveneens volwaardig vennoot in de firma en ontving, net als Charles Scheibler en de twee weduwen van de oorspronkelijke stichters – Charlotte Elizabeth Troistorff en Anna Magdalena Schlösser – een kwart in de winst- en verliesrekening. De banden met de Antwerpse tak van de familie haalde Joseph Mathias Kreglinger nauwer aan door zijn huwelijk in 1826 met Elise Kreglinger, dochter van Christiaan. Naar aanleiding van het vertrek van Scheibler uit Antwerpen werd op 25 juni 1830 een nieuw vennootschapscontract opgesteld. De nettowinst werd gelijk verdeeld tussen Joseph Mathias Kreglinger en de weduwen, die als stille vennoten tevens jaarlijks vier procent op hun ingelegd kapitaal verkregen. Bij de verlenging van dit contract in 1840 werd het aandeel van Joseph Kreglinger opgetrokken tot vijfenveertig procent. Voor het eerst deelden ook de zonen van de stichters, Theo Paul (vijftien procent), oudste zoon van Georges Kreglinger en Jean Georges (tien procent), oudste zoon van Christian in de winst. Hun loopbaan in de firma was eveneens als leerjongen gestart. De weduwen van de oorspronkelijke stichters hadden nu nog recht op vijftien procent. Ze behielden dit aandeel tot hun overlijden in respectievelijk 1852 en 1856, wellicht om continuïteit te garanderen, de firma van financieringsmogelijkheden te voorzien en ook een oogje in het zeil te houden. Ook na het overlijden van Joseph Mathias Kreglinger, op 20 april 1856 nam zijn weduwe zijn aandeel over, ondertussen een traditie in de Kreglinger-clan.⁵⁹ Het bedrijf bleef als familiebedrijf en onder dezelfde naam functioneren tot in 1932 toen de NV Handelsmaatschappij Kreglinger werd opgericht.

Samenwerking met familieleden, gebaseerd op niet-marktgerelateerde en vaak ook niet-contractueel vastgelegde relaties, steunden op solidariteit en vertrouwen, loyauteit en steun in probleemsituaties en garandeerden de bedrijfsleiders in principe van betrouwbare partners (Kocka, 1979; Jones e.a., 1993). Buitenlandse handelaren werkten in Antwerpen ook samen met niet-familieleden. Wie met een vennoot sloop ging, moest, wilde hij zijn kapitaal niet al te roekeloos in gevaar brengen, de persoon in kwestie goed kennen of er ten minste vertrouwen in hebben. Onderzoek naar relaties tussen die partners toont aan dat ze vaak afkomstig waren uit dezelfde streek (zo waren de vennoten van de firma Huttenschmidt & Fahdt beiden afkomstig uit Württemberg) of in eenzelfde stad hadden verbleven (zoals bij J.M. Gogel en D. Lüning van de firma Lüning, Gogel & co.). Persoonlijke contacten net als strategische overwegingen lagen aan de basis van de samenwerking. Zo

⁵⁹ RAA, N 699; N 9768, nr. 97 en N 9772, nr. 62; SAA, MA, 1073/1, 1821. Zie ook: Baetens (1998, 25, 30).

associeerde de Amerikaan J. Ridgway, gespecialiseerd in de rechtstreekse import vanuit Noord-Amerika, zich in 1802 met L.J. Mertens uit Frankfurt, waardoor contacten voor transit naar het Duitse achterland, van groot belang voor Antwerpen, verzekerd werden.⁶⁰

Dit soort samenwerkingsverbanden wisselden evenwel betrekkelijk vaak. Het vertrek van partners uit de stad – wat in Antwerpen aan het begin van de negentiende eeuw bij buitenlandse handelaren meer regel dan uitzondering was – of het overlijden van een van de vennoten impliceerde vaak het einde van de samenwerking, zodat naar nieuwe vennoten uitgekeken moest worden. Grégoire Agie uit Lorient werkte eerst als beheerder in het handelshuis Parish & co., opgericht door David Parish uit een Hamburgse koopliedenfamilie. Mettertijd werd hij volwaardig vennoot en werd de firmanaam omgevormd in Parish, Agie & co. Ten laatste in 1817 werden Jean en Albert Insinger uit een Amsterdamse koopliedenfamilie, via de contacten van Parish in Nederland, bij het handelshuis betrokken. Toen D. Parish Antwerpen in 1823 definitief de rug toekeerde, richtte G. Agie een nieuw vennootschap op samen met de gebroeders Insinger onder de firmanaam G. Agie & A. Insinger. Albert Insinger verliet de vennootschap in 1827. Jean Insinger, die voor het huis ook een tijdlang te New York verbleef, verbrak de samenwerking ten gevolge van de wispelturige economische en politieke situatie rond 1830. G. Agie ging alleen verder en betrok zijn zoon, Charles, ten laatste in 1833, bij de zaken. Hij kwam, na het overlijden van G. Agie in 1837, aan het hoofd van het handelsbedrijf.⁶¹

2.6. Een succesvolle ondernemer?

Het aantal tewerkgestelde arbeiders, het introduceren van nieuwe machines, de uitbreiding van de fabriekspanden, de investeringen in andere onroerende goederen en in roerende goederen, zoals aandelen, geven een indicatie van

⁶⁰. Zij kwamen beiden in 1802 te Antwerpen toe en verbleven twee jaar in hetzelfde huis. RAA, Bevolkingsregister Antwerpen, 1800-1815, III-883. De samenwerking hield stand tot in 1813 toen Ridgway naar Amerika terugtrok. Zie ook: Devos & Greefs (2000, 114-116).

⁶¹. Om de veranderingen in de vennootschap te reconstrueren, maakten we gebruik van circulaires van het handelshuis en de inventaris opgesteld naar aanleiding van het overlijden van G. Agie, waarin enkele documenten naar aanleiding van de reorganisatie van het bedrijf beknopt werden besproken. SAA, MA, nr. 1037/1, 1823, 1830 en 1837; RAA, N 7459, nr. 1577. D. Parish werkte nauw samen met de Hollandse firma Hope & co. Via dit handels- en bankhuis kwam hij wellicht in contact met de familie Insinger, waarvan een lid een tijdlang als procuratiehouder optrad (Buist, 1974, 187, 295 e.v.).

het 'succes' van een ondernemer. We mogen aannemen dat een ondernemer die zijn bedrijf meerdere jaren na mekaar uitbreidde (in personeel, panden en machines) en die blijvend investeerde in roerende en onroerende goederen aan het hoofd stond van een economisch gezonde onderneming. Bedrijfseconomisch 'succes' is echter moeilijk rechtstreeks te 'meten'. De omzet, laat staan de winstgevendheid van een onderneming, achterhalen is een moeilijke opgave.

Met uitzondering van naamloze vennootschappen waren ondernemingen (eenmansbedrijven, familieondernemingen, commanditaire vennootschappen en vennootschappen onder firma) niet verplicht hun balansen openbaar te maken. Een ministeriële instructie van 20 februari 1841 spoorde de NV's ertoe aan hun balans jaarlijks neer te leggen op de griffie van de Rechtbank van Koophandel en samen met de winst- en verliesrekening over te maken aan de overheid. Hier stellen zich echter problemen aangaande volledigheid en betrouwbaarheid.

Bij de patentbelasting werd bij de indeling van de beroepen in verschillende klassen in een aantal gevallen rekening gehouden met het inwonertal van de gemeente, vanuit de idee dat de mogelijke omzet groter was in een stad dan in een kleinere gemeente. De hoogte van de patentbelasting geeft bijgevolg voor een aantal beroepen een aanduiding van de *verwachte* omzet. De belasting werd echter onvoldoende aangepast aan de economische realiteit, zodat het verband tussen het belastingstarief en de verwachte omzet afnam naarmate de negentiende eeuw vorderde. De patentbelasting was bovendien geplafoneerd. Ondernemers die de maximale aanslag betaalden, maar op basis van hun reële prestaties nog meer zouden moeten betalen, werden niet hoger belast. De te betalen patentbelasting stond dus niet rechtstreeks in relatie tot de werkelijk gerealiseerde omzet, laat staan tot de winstgevendheid van de onderneming. Enkel bij naamloze vennootschappen werd vanaf 1819 voor de patentaanslag rekening gehouden met de geboekte winst (Van den Eeckhout, 2002, 134-135).

Voor de hervorming van de patentbelasting in 1819 behoorde een gevarieerde groep kooplieden tot de hoogst getaxeerde groep in Antwerpen: intercontinentale importeurs van koloniale waren, handelaren in koloniale waren die zich via de Europese stapelmarkt bevoorraadden, handelaren gespecialiseerd in een welbepaald product, importeurs van graan uit het Noorden of van katoenen weefsels uit Britse havensteden en echte 'all-round'-importeurs die een gevarieerd pallet aan handelswaar geïmporteerd vanuit diverse havensteden aanvoerden. De winstmarges van deze kooplieden waren ongetwijfeld in belangrijke mate verschillend. Door de hervorming van de patentbelasting in 1819 werd een grotere differentiatie doorgevoerd:

internationale importeurs en exporteurs werden in groep B ingedeeld, zodat er rekening werd gehouden met het inwonertal van de stad. Binnen deze groep werden ze verder opgedeeld in vijf categorieën, afhankelijk van de omvang van hun activiteiten. Hun reële commerciële activiteiten zijn (gedeeltelijk) terug te vinden in de *Annonces Maritimes* of *Arrivages*, makelaarsbladen waarin de activiteiten in de haven dag na dag werden omschreven. De bladen geven informatie over het schip (de naam, kapitein, vlag en herkomst), de vracht (met nauwkeurige omschrijving van aantal, eenheidsmaat en omschrijving van de waren) én de handelaar of het vennootschap waarvoor de goederen bestemd waren.⁶² De makelaarsbladen geven geen volledig beeld van de handelsactiviteit, aangezien de import van goederen over land of via binnenvaart en de export ontbreken (en er geen vergelijkbare bronnen voorhanden zijn). Ook de activiteiten van de groothandelaren, die zich als tussenschakels met de verdeling van de geïmporteerde goederen inlieten, ontbreken in de bronnen. De scheepsaankomsten bieden voor de importeurs wel een kijk op de reikwijdte van de handelscontacten en de variëteit van de geïmporteerde waren.⁶³ De bron maakt het mogelijk na te gaan welke handelshuizen zich op nieuwe producten en markten toelegden, welke concurrenten ze er troffen en of hun importbeleid wijzigde doorheen de jaren. De winst die ze op de transacties realiseerden kan evenwel uitsluitend uit de boekhouding van het bedrijf – namelijk op basis van de winst- en verliesrekening – worden afgeleid.

⁶². Makelaarsbladen waren losse papieren verspreid door de scheepsmakelaars in de stad bij de aankomst van schepen. Twee scheepsmakelaars, R. Van Goorlaecken en Hadet, verspreidden ze vermoedelijk reeds sinds 1802 (Beeteme, 1892-1893, II, 30-31). Een bundeling van die losse makelaarsbladen tussen 1816 en 1829 wordt bewaard in het Stadsarchief. Op basis van de nummering en de datering kan men besluiten dat ze voor die periode volledig werd bewaard. SAA, Bib, 3400, Arrivages. Een identieke bron, de *Annonces maritimes*, loopt verder door tot in het jaar 1835. SAA, Bib, 3399, Annonces maritimes. Een vergelijking tussen beide bronnenreeksen tijdens de Hollandse periode maakt duidelijk dat het om identieke informatie gaat. Voor de latere periode kan men zich beroepen op *La Trompette*, een dagblad dat sinds 1852 door de scheepsmakelaars werd verspreid. De makelaarsbladen zijn een onmisbare bron, aangezien we in scheepvaartstatistieken een dergelijke combinatie van gegevens – met aandacht voor handelaar én goederen – zelden terugvinden. Zie ook: Veraghtert (1976-1977, 73-93) en de aangevulde versie: Veraghtert (1992, 203-210).

⁶³. P.J. Gevers importeerde, volgens een steekproef in de scheepsaankomsten, in 1817 koloniale waren uit Europese havensteden, zoals Bordeaux. In 1835 kwam op zijn naam nog uitsluitend ruwe suiker via de haven toe, in het verlengde van zijn activiteit als suikerraffinadeur. De firma Nottebohm frères importeerde in 1817 hoofdzakelijk koloniale waren uit Noordzeehavens en speculeerde, naar aanleiding van de voedselcrisis, tevens in de import van graan. Tijdens de jaren 1820 werden allerlei waren uit verschillende regio's geïmporteerd. De rechtstreekse import van koloniale waren uit Noord- en Zuid-Amerika bleef relatief beperkt. Pas na de Belgische Onafhankelijkheid spitste de firma zich op de rechtstreekse import van koloniale waren toe. SAA, Bib, 3400, Arrivages, 1817, 1827 en 1835.

3. EINDBESCHOUWINGEN

De besproken bronnen kunnen een bedrijfsgeschiedenis aanvullen en – in combinatie met de opgeworpen vragen – een zicht geven op de ondernemer en op de strategie die hij volgde bij het ontwikkelen van zijn economische activiteiten. De bereidheid om te vernieuwen, de investeringen en de investeringspolitiek en de aangegane samenwerkingsverbanden kwamen in de loop van het verhaal in beeld. Ook een aantal van de voor de ondernemer vitale netwerken kwamen in ons zichtveld.

Wie met een ruime en open blik naar het archief vertrekt, vindt daar een schier onuitputtelijke waaier aan bronnenmateriaal. De puzzel 'ondernemers-geschiedenis' telt ontelbare stukjes, zij het dat niet alle puzzelstukjes even groot zijn. Nu eens vinden we rijke informatie in één enkele bron, dan weer belicht een bron een uiterst smal stukje van het verleden. Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van dat verleden, moeten zoveel mogelijk puzzelstukjes worden verzameld. Hoewel de bronnen voor de industriële en voor de commerciële geschiedenis gedeeltelijk overlappen, kunnen voor beide economische sectoren een aantal andere bronnenreeksen worden bestudeerd.

De combinatie van bronnen laat ons niet alleen toe een (met nadruk op 'een') zo volledig mogelijke puzzel van het verleden te leggen, maar is nodig om informatie uit bronnen te corrigeren. Geen enkele van de hier besproken bronnen geeft per definitie een reëel beeld van het verleden, maar waar precies ze een 'aangepaste' versie van het verleden laat zien, wordt vaak pas duidelijk wanneer we er andere bronnen naast leggen.

De combinatie van bronnen is niet alleen noodzakelijk vanuit heuristisch oogpunt. Ook inhoudelijk wint het onderzoek hierdoor aan rijkdom. Dat een ondernemer in zoveel bronnen sporen heeft nagelaten is geen toeval: het wijst op de 'inbedding' van de ondernemer in diverse contexten: familiaal, sectoraal, lokaal,... Alleen een gecombineerd gebruik van bronnen illustreert de sterke verwevenheid van de vroege nijverheid met de handel, de opbouw van familiedynastieën, de investeringspolitiek van ondernemers, de internationale handelscontacten,...

De 'concentrische' cirkels die vanuit het individu 'ondernemer' vertrekken kunnen ver doorgetrokken worden: ze brengen ons van de persoon, bij zijn familie, zijn professionele, sociale, politieke en andere contacten. Een door-gedreven ondernemersgeschiedenis brengt ons bijgevolg dicht in de buurt van een netwerkanalyse, een stap in het onderzoek die in Vlaanderen nog niet vaak wordt gezet. De voorbeelden van de keuze van de huwelijkspartners, samenwerking in het 'moeder'bedrijf en het opnemen van functies als beheer-

der in naamloze vennootschappen tonen dit aan. Samenwerking impliceerde niet alleen uitbreiding van werkkracht en kapitaal, maar ook van de voor de ondernemer cruciale zakelijke contacten. Lidmaatschap van of het opnemen van verantwoordelijke functies in pressiegroepen, zoals de Kamers van Koophandel, net als het bekleden van politieke ambten (op lokaal en nationaal vlak) of participatie in het lokale verenigingsleven kunnen dit beeld vervolledigen.⁶⁴

AFKORTINGEN

BIB	Bibliotheek
KB	Koninklijk Besluit
MA	Modern Archief
N	Notariaat
NV	Naamloze Vennootschap
PA	Provincie Archief Antwerpen
RAA	Rijksarchief Antwerpen
RAB	Rijksarchief Beveren
RAG	Rijksarchief Gent
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SAG	Stadsarchief Gent

⁶⁴. Voor het lokale verenigingsleven en de participatie erin door zakenlieden te Antwerpen, een aanzet bij Greefs (1992); voor de Kamer van Koophandel te Antwerpen bij Van Damme (2002).

Bronnen

Onuitgegeven:

- Ministerie van Buitenlandse Zaken Brussel, *Handel en Industrie*, Naamloze Vennootschappen, Verzekeringen, nr. 3337-3349, 3824-3864.
- Rijksarchief Antwerpen, *Bevolkingsregisters Antwerpen*, 1800-1815, 1815-1829, 1829-1846.
- Rijksarchief Antwerpen, *Notariaat*, 699, 11 juli 1826; 7.480, nr. 5.369 (25 september 1850); 7.486, nr. 6203 (2 juli 1853); 7.549, nr. 1.577 (27 september 1837); 9.768, nr. 97 (9 juni 1852); 9.772, nr. 62 (12 april 1856);); 10.839, nr. 95 (20 december 1855); 11.281, nr. 1.062 (21 juli 1871), nr. 1.141 (25 augustus 1871) en nr. 1.194 (28 december 1871).
- Rijksarchief Antwerpen, *Provincie Archief Antwerpen*, reeks J, 222/B, Manufactures et fabriques. Etat général des manufactures et fabriques existant dans le département des Deux Nèthes an 9 (1801).
- Rijksarchief Antwerpen, *Provincie Archief Antwerpen*, reeks J, 224/A, Opgave van den staat der fabrieken van zijden stoffen in de provincie Antwerpen, brief van de districtcommissaris aan de gouverneur van de provincie Antwerpen op 5 juni 1827.
- Rijksarchief Antwerpen, *Provincie Archief Antwerpen*, reeks L, 208/B, dossier 8; reeks L, 209/B, dossier 13.
- Rijksarchief Antwerpen, *Successie en Aangiften Antwerpen*, jaar 1813, 30 augustus 1813.
- Rijksarchief Beveren, *Hypotheekkantoor Antwerpen*, Registers van Overschrijving, reeks 75, volume 78, case 362; volume 354, case 48.
- Stadsarchief Antwerpen, *Bibliotheek*, 3399, Annonces maritimes (1816-1835); 3400, Arrivages (1816-1829).
- Stadsarchief Antwerpen, *Modern Archief*, 633/1 (2e): Etat des manufactures toiles peintes (20 février 1806) en Etat des fabriques de tissus de coton pur ou mélangé établies dans la ville d'Anvers (21 février 1806)
- Stadsarchief Antwerpen, *Modern Archief*, 1.073/1, map 3: Circulaires des maisons de commerce, 1 augustus 1821, 1 januari 1823, 31 december 1830 en 12 september 1837.
- Stadsarchief Antwerpen, *Modern Archief*, 4789/1-86, Rollen van de patentbelasting, 1799-1842.
- Stadsarchief Antwerpen, *Modern Archief*, Vergunningsplichtige inrichtingen, 18.784, dossier 13/21 (Staat van de suikerraffinaderijen te Antwerpen op 24 juni 1842), 18.787/2, dossier 13/16, 18.793/2.
- Stadsarchief Gent, *Fonds K. Handel en nijverheid*, 24, Staten van de katoenbedrijven te Gent, trimestriële opgaven, 1810-1813: Etat de la situation des fabriques et manufactures de coton pendant le 1e semestre 1810, le 2e semestre de la même année, le 1e et 2e semestre 1811 et le 1e semestre 1812.
- Stadsarchief Gent, *Fonds K. Handel en nijverheid*, 24, Staten van de katoenbedrijven te Gent, trimestriële opgaven, 1810-1813: Etat de situation des fabriques et manufactures de coton de la ville de Gand pendant le 2e trimestre de l'année 1813.
- Stadsarchief Gent, *Fonds K. Handel en nijverheid*, 30, Statistiek van de katoenspinnerijen en katoendrukkerijen te Gent, opgemaakt in 1816.
- Stadsarchief Gent, *Fonds K. Handel en nijverheid*, 72, Dossiers betreffende de aanvragen tot het in gebruik nemen van stoomwerktuigen, 1824.

- Stadsarchief Gent, *Fonds K Handel en nijverheid*, 72, Dossiers betreffende de aanvragen tot het in gebruik nemen van stoomwerktuigen, 1828.
- Stadsarchief Gent, *Fonds K. Handel en nijverheid*, Briefwisseling betreffende octrooien en brevetten, 1823-1839, Naamlijst der personen aan welke door S.M. octrooien van uitvinding afgeleverd zijn geweest [opgesteld door de directeur van politie op 26 oktober 1827].
- Rijksarchief Gent, *Fonds Scheldedepartement*, 1042 (626/3), Akte van 16 oktober 1817, verleden door notaris Impens, voor een renteloze lening aan de spinnerij Gréban & Cie te Oudenaarde.

Uitgegeven:

- Almanach du département des Deux-Nèthes*, Anvers, 1806 e.v.
- Almanach du département de l'Escaut*, Gand, 1808 e.v.
- Analyse des inventions brevetées en Belgique depuis novembre 1830 jusqu'à octobre 1840 et tombées dans le domaine publique*, Bruxelles, 1845.
- Catalogus aanwizende de namen en de woonplaatsen van de fabrikanten van het koninkrijk. Met een korte opgave van de voortbrengselen hunner nijverheid*, Gent, 1820.
- Code de Commerce*, Paris, 1807.
- DEMEUR (A.), *Les Sociétés anonymes de Belgique en 1857. Collection complète des statuts collationnés sur les textes officiels avec une introduction et des notes*, Bruxelles, 1859, met supplementen tot 1873.
- D'HERBOUVILLE (C.), *Statistique du département des Deux-Nèthes publié par ordre du ministre de l'intérieur*, Paris, 1802.
- Exposé de la situation administrative de la province d'Anvers. Session de 1839*, Anvers, 1839.
- Expositions des produits de l'industrie belge en 1835. Liste des récompenses proposées par le jury et accordées par le roi*, Bruxelles, 1835.
- FAIPOULT (G.C.) (inl. P. Deprez), *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, Gand, 1960 (Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Documenten, 3) (heruitgave).
- FAURE (M.M.), *Compte rendu de l'exposition des produits de l'industrie en 1835*, Bruxelles, 1836.
- Journal du Commerce d'Anvers*, Anvers, 1805.
- Liste alphabétique des commerce, professions, industrie et métiers compris dans la loi sur les patentes du 21 mai 1819 et indication du droit pour chaque profession etc.*, La Haye, 1819.
- Liste des fabricans auxquels, sur le rapport de la commission centrale pour l'exposition des produits de l'industrie nationale, des médailles ont été décernées*, Gand, 1820.
- Mémorial administratif de la Flandre orientale*, Gand, 1839.
- RATINCKX (H.), *Le double guide commercial ou livre d'adresses de la ville d'Anvers*, Anvers, 1838 e.v.
- TRIOEN (L.), *Collection des statuts de toutes les sociétés anonymes et en commandite par actions de la Belgique*, 2 vol., Bruxelles, 1839.
- La Trompette, feuille officielle maritime émanant des courtiers de navires*, Anvers, 1852 e.v.
- VAN DEN WYNGAERT (L.), *L'indicateur commercial de la ville d'Anvers pour l'an...*, Anvers, 1820 e.v.
- Wegwijzer der stad Gent*, Gent, 1770 e.v.

Literatuur

- ART (J.) & VANHAUTE (E.) (eds.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Gent, 2003.
- BAETENS (R.), "Het ontstaan en de groei van een Familiale onderneming" in: R. BAETENS (ed.), *Spiegels van Mercurius. Plouvier & Kreglinger. Tweehonderd Jaar Handel en Maritiem Transport te Antwerpen*, Antwerpen/Brussel, 1998, pp. 17-73.
- BALTHAZAR (H.), "Fortuins- en inkomensonderzoek (19de-20ste eeuw). Een kritische status questionis", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV, 1971, pp. 329-347.
- BALTHAZAR (H.), DE BELDER (J.), HANNES (J.) & VERHELST (J.), *Enkele bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIX^{de} eeuw (1815-1914)*, Leuven/Parijs, 1961 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen, 18).
- BEETEME (G.), *Antwerpen, moederstad van handel en kunst, II*, Antwerpen, 1892-1893.
- BEKERS (J.), *Hypotheek en registratiekantoren. Overzicht van de archieven bewaard in het Rijksarchief te Beveren*, Brussel, 1989 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Beveren, Toegangen in beperkte oplage, 3).
- BONQUET (W.), *De administratie der registratie en domeinen en haar archief*, Handzame, 1971.
- BOTS (A.C.A.M.), "Tegenwerkende omstandigheden of falende ondernemers in de economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw: een discussie met een einde?", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXII, 1997, pp. 177-208.
- BRACKE (N.), *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, 2000.
- BROWN (J.) & ROSE (M.B.) (eds.), *Entrepreneurship, networks and modern business*, Manchester/New York, 1993.
- BUIST (M.G.), *At spes non fracta. Hope & co., 1770-1815. Merchant bankers and diplomats at work*, Den Haag, 1974.
- CAMERON (R.), "Bankers as entrepreneurs" in: P. KLEP & E. VAN CAUWENBERGHE, e.a. (eds.), *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy (10th-20th Centuries). Essays in Honour of Herman Van der Wee*, Leuven, 1994, pp. 411-417.
- CHANDLER (A.D.), *Strategy and structure. Chapters in the history of the American industrial enterprise*, Cambridge, 1962.
- CHANDLER (A.D.), *The visible hand. The managerial revolution in American business*, Cambridge, 1977.
- CHARLES (L.) m.m.v. DECAVELE (J.), "Huizenonderzoek" in: J. ART (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb: Hulpwetenschappen*, Gent, 1996, pp. 287-326.
- DE BRABANDER (G.L.), *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*, Brussel, 1984 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen, 97).
- DE GOEY (F.), "Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België (1940-1995). Trends in vraagstellingen, onderzoeksmethoden en thema's: een overzicht", *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LIX, 1996, pp. 21-65.
- DE GOEY (F.) & DEVOS (G.), "Ontstaan en uitbouw van de bedrijfsgeschiedenis" in: C. VANCOPPENOLLE (ed.), *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 2002, pp. 43-74.
- DE LANGHE (Y.), *De Gentse katoennijveraarsfamilies uit het Franse tijdperk*, Gent (RUG, licentiaatsverhandeling), 1959.

- DEVOS (G.), "Milieuverontreiniging door de industrie omstreeks het midden van de 19de eeuw", *Bijdragen tot de Geschiedenis. Liber Amicorum K. Van Isacker*, LXIII, 1980, pp. 347-384.
- DEVOS (G.), "Die Firma Königs-Günther en Co. Ein Beitrag zum Häute- und Wollhandel deutscher Kaufleute in Antwerpen im 19./20. Jahrhundert" in: W. FELDENKIRCHEN e.a. (ed.), *Wirtschaft, Gesellschaft, Unternehmen. Festschrift für Hans Pohl zum 60. Geburtstag. II. Gesellschaft und Unternehmen*, Stuttgart, 1995, pp. 862-875.
- DEVOS (G.), *200 jaar Rechtbank van Koophandel Antwerpen, 1798-1998*, Antwerpen, 1998.
- DEVOS (G.) & GREEFS (H.), "The German Presence in Antwerp in the Nineteenth Century" in: P. MARSCHALCK (ed.), *Europa als Wanderungsziel. Ansiedlung und Integration von Deutschen im 19. Jahrhundert*, Osnabrück, 2000, pp. 105-128 (Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien. Beiträge, 14).
- DONNET (F.), *Notice historique et statistique sur le raffinage et les raffineurs de sucre à Anvers (XVe au XIXe siècle)*, Anvers, 1892.
- FREMAULT (A.), *Bankier tussen oud en nieuw. Joseph J. Legrelle. Bedrijfshistorische analyse van een Antwerpse privé-bank (1792-1830)*, Leuven (KUL, onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985.
- DONNET (F.), *Notice historique et statistique sur le raffinage et les raffineurs de sucre à Anvers (XVe au XIXe siècle)*, Anvers, 1892.
- GOOSSENS (M.) & DRIES (K.), "Twee vroege voorbeelden van agro-business: de suikerbietindustrie en de graanstokerijen" in: B. VAN DER HERTEN e.a. (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Deurne, 1995, pp. 265-276.
- GREEFS (H.), "Ondernemers en genootschappen. Een onderzoek naar het gezelschapsleven te Antwerpen tussen 1796 en 1830", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXXV, 1992, pp. 3-36.
- GREEFS (H.), "Foreign Entrepreneurs in Early Nineteenth-Century Antwerp" in: C. LESGER & L. NOORDEGRAAF (eds.), *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, Den Haag, 1995, pp. 101-117 (Hollandse Historische reeks, 24).
- GREEFS (H.), "Enkele zwaartepunten in het onderzoek naar ondernemerschap en ondernemersstrategieën te Antwerpen gedurende de periode 1794-1870", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXVI, 1998, pp. 419-442.
- HANNES (J.), "L'histoire sociale: problèmes de méthode et application aux sources bruxelloises du XIXe siècle", *Cahiers Bruxellois*, 1965, vol. 10, pp. 240-267.
- HANNES (J.), "De kleine producent en de kleinhandelaar in de 19de eeuw" in: *Archief en Bibliotheekwezen in België. Extra nummer 10*, H. COPPEJANS-DE SMEDT (eds.), *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek (Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971)*, Brussel, 1973, pp. 55-65.
- HANNES (J.), "Industrialization without development. Some aspects of the history of Ghent" in: P. KOOIJ & P. PELLENBERG (eds.), *Regional Capitals. Past, present, prospects*, Assen, 1994, pp. 9-18.
- HANNES (J.) & LAUREYSSSENS (J.), "De verzekeringsmaatschappijen en hun beheerders te Antwerpen (1818-1873)", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, IL, 1966, pp. 95-135.
- HOEBEKE (G.), *Van katoen tot katoen. De industrie te Oudenaarde, 1794-1914*, Gent (RUG, licentiaatsverhandeling), 1998.
- HOEBEKE (L.), *De Gentse industriële ontwikkeling en de NV-vorm*, Gent (RUG, licentiaatsverhandeling), 1983.
- HOLLEN-LEES (L.), "Migrants as entrepreneurs: Irish Emigration, 1820-1900" in: P. KLEP & E. VAN CAUWENBERGHE (eds.), *Entrepreneurship and the transformation of the*

- Economy (10th-20th centuries). Essays in Honour of Herman Van der Wee*, Leuven, 1994, pp. 335-344.
- HOUTMAN-DE SMEDT (H.), "Korte historische schets van de suikerraffinaderij 'Cels, Aerts en Co' (1760-1806) en van haar latere evolutie (1806-1951)", *Bijdragen tot de Geschiedenis. Liber Alumnorum K. Van Isacker*, LXIII, 1980, pp. 293-311.
- HOUTMAN-DE SMEDT (H.), "Société Générale from 1822 to 1848. From 'Bank of the Crown Lands' to 'mixed-type bank'" in: E. BUYST (ed.), *The Generale Bank, 1822-1997*, Tiel, 1997, pp. 15-63.
- JONES (G.) & ROSE (M.B.) (eds.), *Business History. Special issue on Family Capitalism*, XXXV, 1993, no. 4.
- KLEP (P.M.M.), "Entrepreneurship and the transformation of the economy" in: P. KLEP & E. VAN CAUWENBERGHE (eds.), *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy (10th-20th Centuries). Essays in Honour of Herman Van der Wee*, Leuven, 1994, pp. 59-79.
- KLEP (P.), "Reculturalisation in economic and social history?", *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LXIV, 2001, pp. 6-27.
- KOCKA (J.), "Familie, Unternehmer und Kapitalismus. An Beispielen aus der frühen deutschen Industrialisierung", *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 1979, no. 24, pp. 99-135.
- KOOIJ (P.), "Nederlandse ondernemers over de grenzen heen. Een vertrekpunt", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVIII, 1993, pp. 649-654.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.) e.a. (ed.), *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Bruxelles, 1996.
- KURGAN-VAN HENTENRIJK (G.) & CHADEAU (E.), "Structure et stratégie de la petite et moyenne entreprise depuis la révolution industrielle: rapport général" in: H. VAN DER WEE & E. AERTS (eds.), *Debates and controversies in economic history. A-Sessions. Proceedings Tenth International Economic History Congress, Leuven, August 1990*, Leuven, 1990, pp. 167-191.
- LAUREYSSSENS (J.), "The Société Générale and the origin of industrial investment banking", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VI, 1975a, pp. 93-115.
- LAUREYSSSENS (J.), *Industriële naamloze vennootschappen in België, 1819-1857*, Leuven/Parijs, 1975b (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen, 78).
- LAUREYSSSENS (J.), "Aandeelhouders worden anoniem. De naamloze vennootschap en 'l'esprit d'association'" in: G. DE CLERCQ (ed.), *Ter Beurze Geschiedenis van de aandelenhandel in België 1300-1990*, Brugge/Antwerpen, 1990, pp. 158-159.
- LEMMENS (P.), "Kritische en methodologische beschouwingen bij het gebruik van de patentbelasting als bron voor kwantitatief, dynamisch en stratificerend onderzoek" in: J. CRAEYBECKX & F. DAELEMANS (eds.), *Bijdragen tot de geschiedenis van Vlaanderen en Brabant. Sociaal en Economisch*, Brussel, 1988, pp. 211-239.
- LIS (C.), "De wederopbloei van Antwerpen als handelsmetropool" in: K. VAN ISACKER & R. VAN UYTVEN e.a. (eds.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen Geschiedenis en Cultuur*, Antwerpen, 1986a, pp. 234-249.
- LIS (C.), *Social change and the labouring poor. Antwerp, 1770-1860*, New Haven/London, 1986b.
- LIS (C.) & SOLY (H.), *Een groot bedrijf in een kleine stad. De firma de Heyder en Co. te Lier, 1757-1834*, Lier, 1987 (Liers Genootschap voor Geschiedenis, 3).
- LIVESAY (H.C.), "Introduction" in: H.C. LIVESAY (ed.), *Entrepreneurship and the Growth of Firms*, Aldershot/Brookfield, 1995, volume 1, pp. XI-XVIII (The International Library of Critical Writings in Business History, 12).

- MOKYR (J.), "The Industrial Revolution and the New Economic History" in: J. MOKYR (ed.), *The economics of the industrial revolution*, London, 1985, pp. 1-51.
- MÜLLER (M.) (ed.), *Structure and Strategy of small and medium-size enterprises since the Industrial Revolution*, Stuttgart, 1994 (Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, Beiheft 83).
- RANDERAAD (N.), "Negentiende-eeuwse bevolkingsregisters als statische bron en als middel tot sociale beheersing", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXI, 1995, pp. 319-342.
- SCHOLLIERS (P.), *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent*, Oxford, 1996.
- SCHOLLIERS (P.), "Van bedrijfsgeschiedenis naar algemene geschiedenis, en terug" in: C. VANCOPPENOLLE (ed.), *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 2002, pp. 347-369.
- STENGERS (J.), "L'Immigration de 1830 à 1914: données chiffrées" in: A. MORELLI (ed.), *Histoire des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Bruxelles, 1992, pp. 91-104.
- STEVENS (F.), "Vie et mort des sociétés commerciales en Belgique. Evolution du cadre légal XIXe-XXe siècles" in: M. MOSS & P. JOBERT (eds.), *Naissance et mort des entreprises en Europe, XIXe-XXe siècles*, Dijon, 1995, pp. 3-16 (Université de Bourgogne. Publication du Centre Georges Chevrier pour l'histoire du droit, XIII).
- THIJS (A.K.L.), "De geschiedenis van de suikernijverheid te Antwerpen (16de -19de eeuw): een terreinverkenning", *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXII, 1979, pp. 23-50.
- VAN DAMME (I.), "De Antwerpse Kamer van Koophandel als publiekrechtelijke instelling, 1820-1871" in: G. DEVOS & I. VAN DAMME (eds.), *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland, 1802-2002*, Tielt, 2002, pp. 9-87.
- VAN DEN EECKHOUT (P.), "De patentbelasting als meter van de commerciële en industriële dorpsactiviteit in de 19de eeuw" in: R. DE BOCK-DOEHAERD (ed.), *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Brussel, 1980, pp. 82-100.
- VAN DEN EECKHOUT (P.), "Verder kijken dan het bedrijfsarchief: aanvullende bronnen op papier" in: C. VANCOPPENOLLE (ed.), *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 2002, pp. 113-146.
- VAN DEN EECKHOUT (P.), LUYTEN (D.), DEVOS (G.) & VANCOPPENOLLE (C.), "De ondernemingen" in: P. VAN DEN EECKHOUT & G. VANTHEMSCHE (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw*, Brussel, 1999, pp. 775-802.
- VAN DER WEE (H.), "La politique d'investissement de la Société Générale de Belgique, 1822-1913", *Histoire, Economie et Société*, XXIII, 1982, pp. 603-619.
- VAN HOOYDONK (E.), "Juridische ondernemingsvormen" in: C. VANCOPPENOLLE (ed.), *Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis*, Brussel, 2002, pp. 169-187.
- VANHAUTE (E.) m.m.v. DE BELDER (J.), "Sporen en trajecten. Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19de en 20ste eeuw" in: G. DENECKERE & B. DEWEVER (eds.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, pp. 175-188.
- VAN MOLLE (L.) & HEIRMAN (P.) (eds.), *Vrouwenzaken. Zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, Gent, 2001.
- VERAGHTERT (K.), "Overzicht en kritiek van de kwantitatieve bronnen voor de Antwerpse havenbeweging (19de eeuw)", *Mededelingen van de Marine-Academie*, 1976-1977, vol. 24, pp. 73-93.
- VERAGHTERT (K.), "From inland port to international port, 1790-1914" in: F. SUYCKENS & G. ASAERT e.a. (eds.), *Antwerp a port for all seasons*, Antwerpen, 1986, pp. 274-422.

- VERAGHTERT (K.), "Scheepvaartstatistieken in de 19de eeuw, een uitdaging voor de historicus" in: J.F.E. BLÄSING & H.H. VLEESNBEEK (eds.), *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug. Opstellen aangeboden aan dr. Joh. De Vries ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant op 16 oktober 1992*, Leiden/Antwerpen, 1992, pp. 203-210.
- VERBRUGGEN (C.), *De stank bederft de geur van onze eetwaren*, Gent, 2003.
- VERHELST (J.), *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)*, Brussel, 1982 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Miscellanea archivistica, 31).
- VERVAECK (S.), *Enkele bronnen uit de Franse tijd en hun belang voor de sociale geschiedenis*, Leuven/Parijs, 1962 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen, 22).
- VIAENE (P.), "Fabrieksmerken en gedeponeerde modellen", *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, X, 1992, pp. 19-25.
- VRIELINCK (S.), *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.
- WILKEN (P.H.), *Entrepreneurship. A comparative and historical study*, Norwood, 1979.
- ZOETE (A.), *De documenten in omloop bij het Belgisch kadaster (1835-1975)*, Brussel, 1979 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Miscellanea archivistica, 21).

Des sources comme des pièces d'un puzzle. Écrire l'histoire des entreprises sans disposer des archives d'entreprise mais en employant d'autres sources

NELE BRACKE
HILDE GREEFS

RÉSUMÉ

En général les pièces d'archives d'entreprises ont disparu ou sont seulement partiellement conservées. Par conséquent, pour faire l'histoire des entreprises, l'historien(ne) doit se débrouiller en utilisant des sources d'une autre nature. La structure familiale de la plupart des entreprises au dix-neuvième siècle permet d'avoir accès à des sources qui ont été conservées par la famille. De tels documents peuvent être un bon point de départ pour décrire l'histoire d'un entrepreneur ou d'une entreprise. Dans cet article sont présentés quelques documents écrits dignes d'intérêt. Leur valeur est mise en évidence au moyen d'exemples de quelques entrepreneurs à Gand (une ville industrielle) et à Anvers (une ville commerciale et portuaire) pendant la première moitié du dix-neuvième siècle. Ces sources contiennent de l'information sur plusieurs sujets: l'entrepreneur et sa famille, ses activités professionnelles, la structure de son entreprise. La méthode suivie ressemble à l'assemblage patient de morceaux d'un puzzle qu'il s'agit de retrouver dans ces sources de diverse nature. Un tel travail de reconstitution permet de mettre au grand jour plusieurs réalités: les dynasties familiales, les différentes formes de collaboration ainsi que les contacts entre les chefs d'entreprises. Continuer à prospecter dans cette voie permettra de découvrir l'existence de réseaux entre les entrepreneurs et les entreprises. On ne peut qu'encourager les chercheurs à s'engager résolument dans ce travail.

A jig-saw of sources. A selection of sources for entrepreneurial history beyond business archives

NELE BRACKE
HILDE GREEFS

SUMMARY

Not many business archives have been entirely preserved. Historians therefore have to use alternative source material. Because of the family structure of many companies information concerning the nominal head of the company can be found outside business archives. Often these sources are used as a complement to business history. However, their possibilities reach much further. They are an excellent starting point to write an entrepreneurial history, a subdiscipline that has only recently begun to be practised in Belgium.

This article deals with a selection of archival sources (mostly in paper form). The theoretical usability of the sources is illustrated through a number of case studies chosen from Ghent (an industrial city) and Antwerp (a commercial metropole) in the first half of the nineteenth century.

The sources provide information about the entrepreneur and his family, his professional activities, the organisation of the company, the interior and the infrastructure of the enterprise, the production process,... The richness of the sources becomes evident when several of them are combined. The willingness to innovate, the investment policy and the entrepreneurial strategies only become clear when information from different sources is compiled. Putting several archival sources together sheds a light on the way the entrepreneur is 'embedded' in a familial, sectoral and local context. Family dynasties, cooperations, trade and other contexts become visible. Thus, an entrepreneurial history leads to a network analysis, a step that Belgian historians have not yet often taken.